

II. Základní údaje o území, obyvatelstvu a územně správním členění

Následující výklad si klade za cíl poskytnout rámcový přehled údajů o významných demografických změnách, k nimž v prostoru českých zemí došlo zejména v průběhu druhé třetiny 20. století a jež úzce souvisí s tématem edice VNPČP. Jsou zde rovněž uvedeny základní informace o vývoji státoprávních a územně správních poměrů na tomto území. Následuje druhý historický úvod (č. III.), který je věnován nástinu vybraných problémů charakterizujících historické etapy do konce druhé světové války.

A. Do konce první Československé republiky

A1. Státoprávní, administrativní a populační poměry

České země patří ve střední Evropě k regionům s nejstarší a v podstatě nepřerušenu státoprávní tradicí. Obklopuje je prakticky souvislý – odhlédneme-li od Dyjsko-moravské nivy na jižní Moravě a údolí Odry na severní Moravě, resp. ve Slezsku – pás pohoří, která tvoří přirozenou hranici. Území dnešní České republiky zahrnuje v zásadě oblasti bývalého Království českého, Markrabství moravského a poměrně malé části Slezska, které kdysi po staletí náleželo celé Koruně české. Na podzim 1918, po téměř čtyři století trvající vládě habsburské dynastie, vznikla samostatná Československá republika (ČSR), jejíž západní část tvořily historické země Koruny české. Ty byly od roku 1867 součástí Předlitavska, tj. rakouské části podunajské monarchie, a celkově náležely k nejvíce rozvinutým oblastem zaniklé říše. K novému státu byla připojena také převážná část tehdejších Horních Uher, která měla zahrnovat všechny tam sídlící slovensky hovořící obyvatelé. K tomuto území, nazvanému „Slovensko“, však byly přičleněny i jižní oblasti osídlené většinou maďarským obyvatelstvem. Na východě se součástí ČSR stala Podkarpatská Rus, která dříve rovněž náležela k Uhrám, tedy k zalitavskému teritoriu podunajské monarchie, a byla osídlena z největší části Rusíny. Jelikož nikdy dříve území Slovenska a rovněž Podkarpatská Rus nebyly svébytným státním útvarem a neexistovaly ani jako zcela samostatné správní jednotky, označovaly se někdy české země jako „historické země“ nebo, vzhledem ke své poloze v nové republice, jako „země západní“.

Stanovení hranic na jihu a východě ČSR, ke kterému došlo na úkor Maďarska, potvrdily v červnu 1920 vítězné mocnosti první světové války tzv. Trianonskou smlouvou. Územní celistvost Československa byla v předchozím roce uznána Spojenci rozhodnutím Pařížské mírové konference, mírovými smlouvami ve Versailles s Německem a v Saint-Germain-en-Laye s Rakouskem. Již dříve ztroskotal pokus německy hovořících obyvatel českých zemí o vytvoření čtyř samostatných provincií podél hranic s Rakouskem a Německem. Převážně Němci osídlené pohraniční oblasti byly do prosince 1918 obsazeny československými ozbrojenými jednotkami a manifestace německého obyvatelstva, které se dovolávaly „práva na sebeurčení“, byly potlačeny vojskem

a pořádkovými jednotkami, tedy za použití síly. Čtyři provincie vyhlášené na podzim 1918 (jednalo se o tzv. Deutschböhmen se sídlem v Liberci, Sudetenland se sídlem v Opavě, Böhmerwaldgau se sídlem v Prachaticích a Deutschsüdmähren se správním centrem ve Znojmě), jejichž představitelé požadovali připojení k nově vzniklému státu Německé Rakousko (Deutsch-Österreich)

Obr. 1/ Vojáci 30. pěšího pluku z Vysokého Mýta při obsazování severní Moravy, 17. prosince 1918.

a v jeho rámci pak k Německé říši (resp. nově vzniklé republice), pokrývaly vcelku plochu o rozloze přibližně 26 000 km². Tyto útvary však existovaly jen krátce. V roce 1920 bylo k ČSR na základě mírových smluv s Německem a Rakouskem připojeno i území Hlučínska (316 km², asi 78 000 obyvatel), dále menší část Vitorazska (113 km², asi 10 000 obyvatel) a Valticko (83 km², asi 10 600 obyvatel). V tomtéž roce bylo po bojových střetnutích a arbitrážním rozhodnutí Spojenců rozděleno mezi ČSR a obnovené Polsko podél řeky Olše i území Těšínska, regionu, kde se nacházely velké zásoby kamenného uhlí a který se vyznačoval vysokým stupněm industrializace. Československu přitom připadla oblast o celkové rozloze 1 270 km² s přibližně 290 000 obyvateli.

System politiké správy nebyl v první Československé republice (1918–1938) jednotný a v jednotlivých částech země se lišil. V českých zemích došlo v zásadě k převzetí hranic obvodů okresních hejtmanství z rakouské monarchie, které vymezovaly tzv. politické okresy. Politické okresy zahrnovaly nejméně dva okresy soudní, jen ve výjimečných případech bylo území jednoho politického okresu totožné s územím okresu soudního.¹ Zákon o zavedení župního zřízení, který byl schválen v roce 1920, byl s několikaletým zpožděním uveden do praxe pouze na Slovensku. Jedním z hlavních důvodů, proč nebyl realizován v českých zemích, byla skutečnost, že vlastně předpokládal vytvoření alespoň dvou převážně Němci osídlených žup, což někteří čeští představitelé považovali za nežádoucí. V důsledku správní reformy² byla ČSR v roce 1927 (fakticky až k 1. prosinci 1928) rozčleněna do čtyř zemí, přičemž teritorium českých zemí měly nadále tvořit dvě země: Česká země o rozloze 52 065 km² s hlavním městem Prahou a Moravskoslezská země o rozloze 26 803 km² s hlavním městem Brnem. Československá část Slezska (nazývaná také České Slezsko, dříve Rakouské Slezsko, nebo Moravské Slezsko), v níž bylo německé obyvatelstvo zastoupeno nejsilněji, ztratila statut samostatné země.

České země měly tehdy stejně jako v současnosti (tj. v rámci samostatné České republiky vzniklé v roce 1993) celkovou rozlohu přibližně 78 900 km². Byly tedy nepatrně menší než sou-

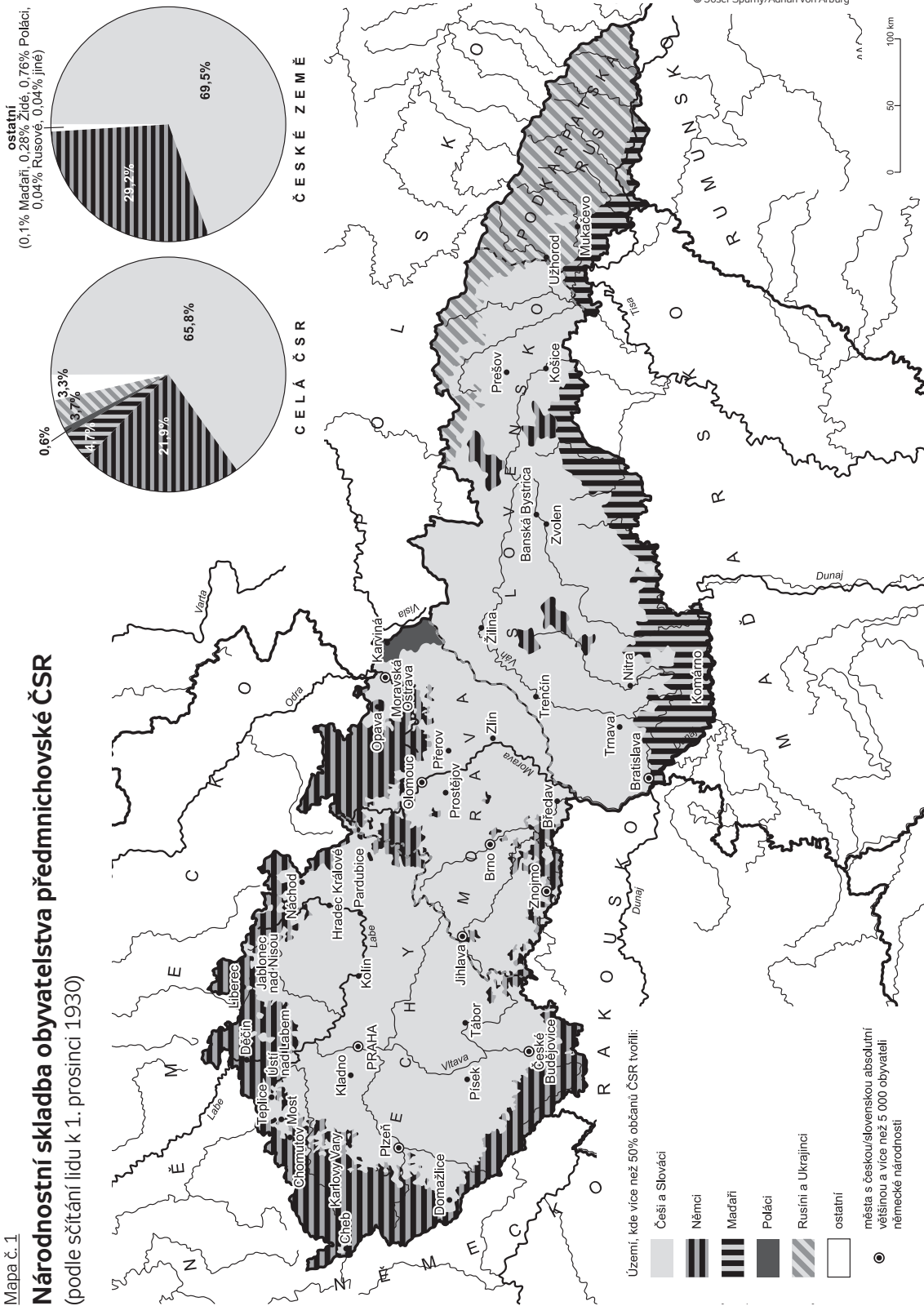
1 K rozložení politických a soudních okresů ke dni 29. září 1938 srv. mapu v práci JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích*, s. 526 n.

2 Blíže k tomu viz mj. PETRÁŠ, René: Reforma správy a národní otázka na počátku první republiky: In: *Historický obzor*, roč. 13 (2002), s. 133–137; TÝŽ: K problematice správní reformy za první ČSR. In: *Pocita Doc. JUDr. Vladimíru Míkule k 65. narozeninám*. Praha 2002, s. 191–206.

Mapa č. 1

Národnostní skladba obyvatelstva předmnichovské ČSR

(podle sčítání lidu k 1. prosinci 1930)

sední Rakousko, zato ale o 8 000 km² větší než Svobodný stát Bavorsko, který s nimi sousedil na západě. Podle sčítání lidu k 1. prosinci 1930 žilo v celé ČSR 14 729 536 obyvatel s československou státní příslušností, z toho bylo 3 231 688 osob (tj. 21,9 %) německé národnosti, z nichž 3 070 938 žilo v českých zemích. To odpovídalo 95,0 % všech československých Němců a 29,2 % celkového počtu obyvatelstva s československou státní příslušností v českých zemích. V zemi České představoval podíl Němců mezi přítomnými čs. státními příslušníky při 2 270 943 obyvatelích 32,4 %, v zemi Moravskoslezské pak při 799 995 obyvatelích 22,8 %. V Čechách tedy žily téměř tři čtvrtiny všech Němců obývajících české země. V roce 1930 v českých zemích bydlelo celkem 10 516 247 obyvatel (bez cizinců); kromě Němců šlo o 7 308 900 „Čechoslováků“, 80 645 Poláků, 30 002 tzv. „národních“ Židů a další menšiny.³ Mezi Čechy a Slováky se tehdy co do národnosti oficiálně ještě nerozlišovalo, přesto je „Čechoslováky“ možné podle zaznamenaného mateřského jazyka rozdělit na 7 264 848 Čechů a 44 052 Slováků.⁴ Podle úředních československých výpočtů vzrostl počet Němců v celé ČSR do začátku roku 1937 na 3 358 559 osob. Protože však byl přirozený přírůstek u tohoto společenství nižší než u jiných národností (poměrně častým jevem bylo i vystěhovalectví), procentuální podíl německého obyvatelstva ve státě do konce první republiky nepatrně poklesl.⁵

A2. První pokusy o definici pohraničního území

Většina historických procesů dokumentovaných v edici VNPČP se odehrála v těch oblastech českých zemí, které byly do přelomu let 1945/46 z podstatné nebo převážné části osídleny německy hovořícím obyvatelstvem.⁶ Typickým znakem těchto oblastí byla skutečnost, že tvořily místy až 100 km široký okrajový pás kolem jádra českých zemí, přičemž je ovšem nutné vynechat úsek mezi Břeclaví a Těšínskem, tedy v podstatě podél hranice se Slovenskem. Na čtyřech dalších místech bylo toto většinově německé sídelní území přerušeno územními výběžky s převážně českým obyvatelstvem. V západních Čechách se jednalo o Chodsko v okolí Domažlic, ve východních Čechách o širší okolí Náchoda a úzký hraniční pás v podhůří Orlických hor a dále v jižních Čechách o území jihovýchodně od Třeboně (národnostní charakter obyvatel této oblasti, která zahrnovala i části Vitorazska, však byl sporný). Jak již bylo uvedeno v předcho-

3 Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I.: Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věková rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Praha 1934, tab. 4, s. 26–34. Zohlednění pouze přítomných československých státních příslušníků se jeví jako důvodné, protože lze vycházet z toho, že míra fluktuace cizinců byla v období následujícím po roce 1930 vyšší než míra fluktuace československých státních příslušníků (včetně migrací ze zahraničí a do zahraničí). Kromě toho se podíl cizinců mezi přítomným obyvatelstvem v zemi České v roce 1930 pohyboval jen kolem 1,3 % a v zemi Moravskoslezské kolem 1,8 %. V příhraničních okresech však podíl cizinců v některých případech dosahoval i 3–6 %, přičemž šlo převážně o německé, rakouské a (v případě Těšínska) polské státní příslušníky. Celkově v zemi České pobývalo 31 452 státních příslušníků Německé říše, 24 129 občanů Rakouska a 13 309 občanů Polska. V zemi Moravskoslezské pak převažovali Poláci v počtu 29 147 osob (Těšínsko) následovaní Rakušany (16 670) a Němci (7 608). Cizinci byli evidováni také z hlediska národnosti, přičemž Rakušané a Švýčari, jejichž mateřským jazykem byla němčina, byli považováni za „Němce“ (pokud se nepřihlásili k židovské národnosti). V Čechách bylo podle této evidenční metody 55 147 osob, tedy téměř 60 % všech cizinců, německé národnosti, na Moravě a ve Slezsku pak 23 735 osob, tedy přibližně 37 % všech cizinců. Tamtéž, tab. 5, s. 37–45, tab. 7, s. 48–56 a tab. 8, s. 59–69. Přehled počtu veškerého přítomného obyvatelstva včetně cizinců podle zemí, okresů a větších měst srv. tamtéž, tab. 9, s. 70–78. – Meziválečná ČSR uznávala – na rozdíl od většiny ostatních států v této době – židovskou národnost, k níž se naposledy přihlíželo při úředním soupisu obyvatelstva v roce 1851 v habsburské monarchii. Pro bližší informace o počtu „Židů“ srv. text níže. – K zastoupení národnostních skupin v době první ČSR srv. **mapu č. 1**.

4 BOHMANN, Alfred: *Menschen und Grenzen: Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*. Bd. 4. Köln 1975, s. 97.

5 Tamtéž, s. 105.

6 Srv. některá základní data týkající se tzv. většinového německého území (deutsches Mehrheitsgebiet) podle údajů sčítání lidu z roku 1930 a jeho grafické znázornění ve statistických přílohách, obsažených v počítačové aplikaci „Edice VNPČP“.

zím textu, označujeme oblasti většinově obývané Němci jednotně jako „sídelní území“, neboť byly po skončení války v roce 1945 v důsledku vynuceného odchodu většiny zdejších původních obyvatel a příchodu novoosídlenců ve zvýšené míře zasaženy hromadnými sídelními přesuny. Jinde v tomto vstupním dílu⁷ je poukázáno na skutečnost, že od vzniku Československa se k pojmenování těchto teritorií užívaly a dosud užívají různé pojmy: například „Sudety“, „pohraničí“, „pohraniční území“, „pohraniční oblasti“, „smíšené území“ aj. K označení jádra českých zemí se naopak většinou jednotně používá termín „vnitrozemí“. Přesná geografická delimitace území původně osídlených Němci představuje značný problém. Souvisí to mj. se skutečností, že v dějinách českých zemí nikdy neexistovala taková správní jednotka, která by byla jednoznačně vymezena hranicemi vedenými podle striktně jazykových (respektive národnostních) kritérií. Ve 30. a 40. letech 20. století však byly prostřednictvím různých správních aktů státní moci podél hranic českých zemí vymezeny oblasti, které do značné míry odpovídaly námi charakterizovaným „sídelním územím“.

Československé státní autority do poloviny září 1938 odmítaly požadavky na vytvoření jakékoliv autonomní správní jednotky založené na etnickém základě a pod německým vedením, které vznášela především Sudetoněmecká strana Konrada Henleina.⁸ Na základě vládního nařízení z roku 1936 ovšem bylo pod vlivem vzrůstajícího ohrožení ze strany hitlerovského Německa ustaveno tzv. pohraniční pásmo, k němuž příslušelo 55 okresů z České země a 22 okresů z Moravskoslezské země (celkem 77 politických okresů).⁹ Takto definované území tedy zahrnovalo v podstatě všechny pohraniční okresy, které byly v dané době osídleny převážně nebo zčásti německým obyvatelstvem (v tomto pásmu žilo v Čechách 91,7 % a na Moravě a ve Slezsku 70,2 % obyvatel německé národnosti, resp. v absolutních číslech 2 644 922 těchto osob).¹⁰ V uvedených okresech si vojenská správa z důvodu zajištění obrany státu vyhradila právo schvalovat určité stavební úkony a jiná opatření měnící charakter krajiny, ale také udělovat živnostenské koncese a povolení k pobytu cizincům (zvláště poslední možnost byla podle některých pramenů někdy využívána v neprospěch uprchlíků před nacismem).¹¹ Současně vznikla

7 Srv. úvod č. VII., kap. C.

8 Srv. úvod č. III., kap. A. a B.

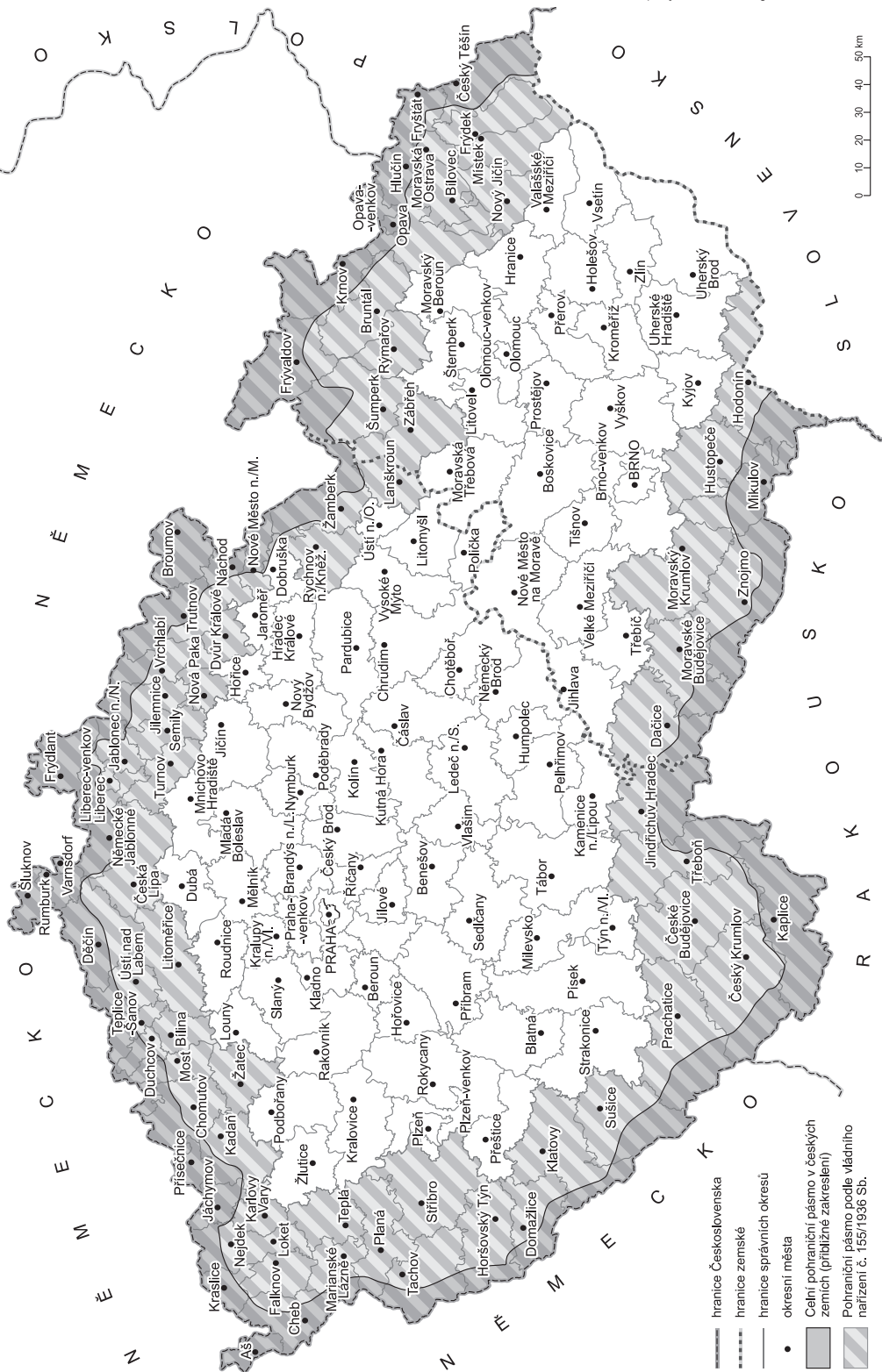
9 Vládní nařízení č. 155/1936 Sb. z 19. června 1936 o pohraničním pásmu a obvodu opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst. Šlo o prováděcí nařízení k zákonu o obraně státu z téhož roku.

10 ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005, s. 11.

11 FRANKL, Michal: *Druhá republika a židovští uprchlíci*. In: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/druha_republika_uprchlici>. – V letech 1933–1938 přijalo Československo větší počet osob prchajících před nacionálně socialistickou diktaturou z Německa a posléze i z Rakouska. Přitom se jednalo o politické emigranty (zvláště pak komunisty a sociální demokraty, mezi nimi též o vedoucí představitele německé sociální demokracie) a osoby s více či méně zřejmým židovským původem, jež se sem uchýlili před rasovou diskriminací. Podle oficiální statistiky žilo k 1. červnu 1937 v Čechách 1 444 německých uprchlíků (z toho 466 v Praze) a na Moravě 165 těchto osob (z toho 65 v Brně). I když úřady vykazovaly v celém období od března 1933 do srpna 1938 počet přítomných německých uprchlíků vždy ve výši kolem 1 200 až 1 800 osob, je pravděpodobné, že jejich skutečný počet byl vyšší. Nepřekračoval však v žádném termínu číslo 4 000. Celkově lze ve zmiňovaném období odhadnout počet všech uprchlíků pobývajících kratší či delší dobu v ČSR na dvacet tisíc lidí z Německa a několik tisíc z Rakouska. Většina utečenců směřovala do velkých měst, větší skupiny se zdržovaly rovněž v některých městech v českém pohraničí. Židovští uprchlíci byli v menšině. Podle názoru autorů důkladnějšího průzkumu uprchlické politiky první republiky lze československý přístup charakterizovat jako „kombinaci tolerance a snahy o to, aby se uprchlíci v Československu trvale neusadili“. V roce 1937 zahájily úřady realizaci původně utajeného plánu soustředění uprchlíků v oblasti Českomoravské vysočiny. Vzhledem k protestům (i z ciziny), logistické náročnosti akce a nenaplnění původních zahraničně politických záměrů (jistě smíření s Německem) byla akce na podzim tohoto roku fakticky zastavena. Vypovídání uprchlíků z některých míst však i nadále pokračovalo. Plánováno bylo také jejich soustředění v táborech ve Svatobořicích na jižní Moravě. Viz k tomu ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*. Praha – Litomyšl 2008, s. 30–33, 61 (citovaná pasáž), 254–275, 335.

Mapa č. 2

CELNÍ POHRANIČNÍ PÁSMO podle vyhlášky MF č. 67/1929 Sb. a POHRANIČNÍ PÁSMO podle vládního nařízení č. 155/1936 Sb.

opevňená území, kde platily ještě přísnější podmínky. Již dříve, na konci 20. let, bylo na základě vyhlášky ministerstva financí stanoveno tzv. celní pohraniční pásmo, které však zahrnovalo pouze asi 2–15 km široký pás pohraničního území.¹² Tento prostor byl vymezen zejména z hlediska potřeb celní správy, ale platila zde i jiná speciální opatření, po roce 1933 například pro vracení nežádoucích cizinců postrkem.¹³

B. Období okupace (1938/39–1945)

B1. Změny v důsledku mnichovské dohody

Na základě mnichovské dohody z konce září 1938 bylo Československo již v první říjnové dekádě donuceno akceptovat okupaci prakticky celého pohraničního území vojsky hitlerovského Německa. Plánované referendum, o jehož uskutečnění v určitých smíšených oblastech ve vnitrozemí se ještě v Mnichově jednalo, se nekonalo. Německo totiž při jednáních mezinárodního výboru v Berlíně, jehož členy byli zástupci Říše, Československa, Velké Británie, Francie a Itálie, dokázalo své územní požadavky přesahující ustanovení mnichovské dohody prosadit téměř v celém rozsahu. Definitivní státní hranice mezi Německou říší a značně zmenšenou republikou, která se již brzy měla nazývat Česko-Slovensko, byly stanoveny česko-německým protokolem podepsaným 20. listopadu 1938.¹⁴ Dříve vždy zdůrazňované Hitlerovo tvrzení, že má zájem pouze o oblasti většinově osídlené německým obyvatelstvem, bylo popřeno připojením přibližně 400 obcí obývaných podle sčítání lidu z roku 1930 převážně Čechy, což bylo motivováno především ekonomickými a dopravně technickými důvody.¹⁵ I po bilaterálně dohodnutém vymezení hranic docházelo v některých pohraničních úsecích z německé strany ke svévolným záborům.¹⁶ Přibližně dvě třetiny dosud české (československé) části Těšínska, celkem o rozloze cca 830 km²,¹⁷ obsadilo v říjnu 1938 Polsko, avšak po jeho porážce Německem necelý rok poté připadlo toto území rovněž Německé říši.

Celkově tak bylo z českých zemí přímo do nacistického Německa začleněno území o rozloze téměř 30 000 km² s 3 860 000 obyvateli (podle výsledků sčítání lidu z roku 1930), což představovalo 38 % jejich dřívější rozlohy s 36 % obyvatelstva. Okupované oblasti byly svým rozsahem srovnatelné s dnešní Belgií či Albánií. Největší část tohoto území – 22 608 km², tj. asi 78 %, byla zahrnuta do nově utvořené „Říšské župy Sudety“ (Reichsgau Sudetenland), formálně ustavené teprve na jaře 1939. V roce 1930 zde žilo 3 157 000 osob, tj. 82 % obyvatel celého okupovaného území Čech, Moravy a Slezska. Zbývajících téměř 7 000 km² bylo přiřčeno ke čtyřem stávajícím

12 Vyhláška ministerstva financí č. 67/1929 Sb. z 13. března 1929, již se stanovuje celní pohraniční pásmo. Srv. tamtéž seznam lokalit zahrnutých do celního pohraničního pásma. – Znázornění celního pohraničního pásma a pohraničního pásma viz **mapu č. 2**.

13 Celní pohraniční pásmo zmiňujeme proto, že se na něj v letech 1947 a 1948 znovu odkazovalo v úvahách ústředních orgánů o sídelní regulaci (srv. dokumentaci v **IV. dílu**).

14 K teritoriálním změnám v důsledku mnichovské dohody viz **mapu č. 3**.

15 Němci zabrali mezi 10. říjnem a 2. listopadem ještě sto deset osad, někdy úmyslně, jindy samovolným postupem jednotek. NA, f. MV-NR, kart. 8509, sign. B Vy, zápis ze 4. porady, konané 2. listopadu 1938 na předsednictvu vlády ve věci vymezení nových státních hranic a otázek z toho vyplývajících.

16 K průběhu okupace pohraničních oblastí na podzim roku 1938 srv. blíže BIMAN, Stanislav: Vojenské obsazení území připojeného k Německu podle mnichovské dohody a období jeho vojenské správy (1.–20. října 1938). In: RADVANOVSKEJ Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 1. Ústí nad Labem 1998, s. 72–153.

17 BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí v letech 1938–1945. In: RADVANOVSKEJ Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 11. Ústí nad Labem 2006, s. 83–135, zde 88.

říšskoněmeckým župám.¹⁸

V případě Hlučínska k Prusku (Preussen), provincii Slezsko (Schlesien, od roku 1941 Horní Slezsko/Oberschlesien) v rámci vládního obvodu Opole (Oppeln) a okresu Ratiboř (Ratibor/Racibórz), v případě Těšínska na podzim 1939 také k provincii Slezsko (od roku 1941 Horní Slezsko, vládní obvod Kattowitz/Katovice), v případě území jižně od Horšovského Týna až po Horní Planou k Bavorsku v rámci vládního obvodu Dolní Bavorsko a Horní Falc (Niederbayern und Oberpfalz) a v případě Českokrumlovska a Kaplicka, resp. území jihovýchodního cípu Čech a celého jihomoravského pohraničí, k „rakouským“ župám Dolní a Horní Dunaj (Oberdonau, Unterdonau).¹⁹ V 93 politických okresech země České a Moravskoslezské (65 okresů v Čechách a 28 okresů na Moravě a ve Slezsku), které byly k Německu připojeny zcela nebo zčásti po 1. říjnu 1938, se nacházelo 3 846 celých obcí a různě velkých částí 333 dalších obcí. Obě země tím ztratily asi jednu třetinu svých obcí. Země Česká přišla podle poválečných propočtů Státního úřadu statistického o 2 635 824 (tj. 36,5 %) svých obyvatel a 19 910 km² (tj. 38,2 %) svého území. V případě Moravskoslezské země činily tyto ztráty 1 231 516 obyvatel (tj. 34,5 %), resp. 10 045 km² (tj. 37,5 %).²⁰ Z 3 397 obcí

Obr. 2/ Náměstí v Hlučíně s radnicí vyzdobenou nacistickými symboly a nápisem „Hlučínsko 1920 do otroctví/1938 osvobozeno Adolfem Hitlerem“, 1939.

18 Formálně k tomu došlo teprve na základě zákona o členění sudetoněmeckých území z 25. března 1939, jenž vstoupil v platnost 15. dubna 1939.

19 EDL, Jan: Přehled změn v územní organizaci politické správy v letech 1928–1948. In: *Paginae historiae*, roč. 4 (2006), s. 485–546, zde 493–497; KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 71; ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí*, s. 18. – Když se v květnu 1939 konalo v inkorporovaných oblastech říšskoněmecké sčítání lidu, bylo v Říšské župě Sudety napačítáno již jen 2 943 187 obyvatel. Průměrná hustota obyvatelstva v župě činila přibližně 130 obyvatel na čtvereční kilometr. GEBEL, Ralf: „Heim ins Reich!“, s. 64. – K přesnějšímu přehledu o obcích a částech obcí začleněných v letech 1938 a 1939 přímo do Německé říše, jejich administrativní příslušnosti a obyvatelstvu k 1. prosinci 1930 (poslední předválečné československé sčítání lidu) a k 17. květnu 1939 (říšskoněmecké sčítání lidu) srv. *Sudetendeutsches Ortsnamensverzeichnis: Amtliches Gemeinde- und Ortsnamensverzeichnis der nach der Grenzfestlegung vom 20.11.1938 zum Deutschen Reich gekommenen Sudetendeutschen Gebiete*. Bearbeitet von Sudetendeutschen Archiv und Institut für Landeskunde mit Unterstützung des Collegium Carolinum, herausgegeben vom Institut für Landeskunde in der Bundesanstalt für Landeskunde und Raumforschung. Bad Godesberg 1965. Dále též *Seznam obcí a okresů republiky Česko-slovenské, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku*. Praha 1939. – Souhrnně k vývoji v pohraničních oblastech nepřipojených k Říšské župě Sudety v letech 1938–1945 (včetně základních údajů o obyvatelstvu a správě) srv. studie BARTOŠ, Josef: Jižní Morava v rámci okupovaného pohraničí v letech 1938–1945. In: RADVANOVSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 7. Ústí nad Labem 2002, s. 9–25; MOULIS, Miloslav: Území jižních Čech připojené v letech 1938–1945 k župě Horní Dunaj. In: Tamtéž, s. 27–45; TÝŽ: Uloopená Šumava: K historii území připojeného v letech 1938–1945 k Bavorsku. In: Tamtéž, s. 47–111; MARKEL, Martin: Jižní Morava v župě Dolní Podunají. In: Tamtéž. Sv. 11. Ústí nad Labem 2006, s. 9–50; BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí; PLÁČEK, Vilém: Hlučínsko v letech 1938–1945. In: Tamtéž. Sv. 7. Ústí nad Labem 2002, s. 137–190; KÜPPER, René: Bayern und Böhmen von „München 1938“ bis zum Ende des „Protektorats“ unter deutscher Besatzung. In: LUFT, Robert – EIBER, Ludwig (ed.): *Bayern und Böhmen: Kontakt, Konflikt, Kultur*. München 2007, s. 221–240.

20 *Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé*, č. 1–2 (1945), s. 1–13. Je nutné zohlednit, že zde uvedené počty obyvatel vyjadřují stav z prosince 1930. Jako počet obsazených obcí se uvádí i číslo 3 407. Srv. BOHMANN, Alfred: *Das*

českých zemí (z toho 2 651 se nacházelo v zemi České) obývaných podle sčítání lidu z roku 1930 převážně Němci, byly všechny až na 59 lokalit, které i nadále zůstávaly součástí Česko-Slovenska, přičleněny k Říši.²¹

* * *

V počátečním období od 1. do 21. října 1938 podléhaly připojené pohraniční oblasti vojenské správě. Veškeré správní úřady, které byly z dosahu jejich pravomocí vyňaty, byly již od 1. října podřízeny říšskému komisaři pro sudetoněmecká území (Reichskommissar für die sudetendeutschen Gebiete), kterým se stal Konrad Henlein. Civilní správa postupně nahradila vojenskou okupační správu. Po odtržení území v západních a jižních Čechách a faktickém vzniku Říšské župy Sudety se Henlein stal říšským

Obr. 3/ Generálplukovník Walther von Brauchitsch, vrchní velitel pozemních vojsk (OKH), zdraví primátora Opavy dr. Kudlicha u příležitosti přehlídky německých jednotek 11. října 1938 na Horním náměstí v Opavě.

místodržitelem (Reichsstatthalter) se sídlem v župním hlavním městě (Gauhauptstadt) Liberci. Pozice říšského místodržitele byla ve srovnání s postavením stejných funkcionářů v ostatních říšských zemích mimořádně silná, protože se nová župa se svou značnou správní centralizací měla stát jakýmsi vzorem pro jiné župy. Sudetská župa se vnitřně členila do tří obvodů v čele s tzv. vládními prezidenty (Regierungspräsidenten). Obvod vládního prezidenta Cheb (se sídlem v Karlových Varech) zahrnoval území od severozápadní části Chodska až po Kadaň a Žatec. Obvod vládního prezidenta v Ústí nad Labem tvořily celé severní Čechy od Chomutova až po Broumov. Geograficky odříznuté zbývající území župy na východě, jež zahrnovalo hlavně bývalé československé Slezsko a část severní Moravy, tvořilo obvod vládního prezidenta v Opavě. Obvody vládních prezidentů byly pak dále členěny do 53 venkovských a pěti městských okresů, resp. landrátů (Landrat), jež – až na poměrně četné úpravy – kopírovaly hranice dosavadních československých politických okresů.²² V rámci správního uspořádání Říšské župy Sudety působil také úřad župní samosprávy, která pečovala především o kulturu, národní osvětu a specifický sudetoněmecký vlastivědný odkaz.²³

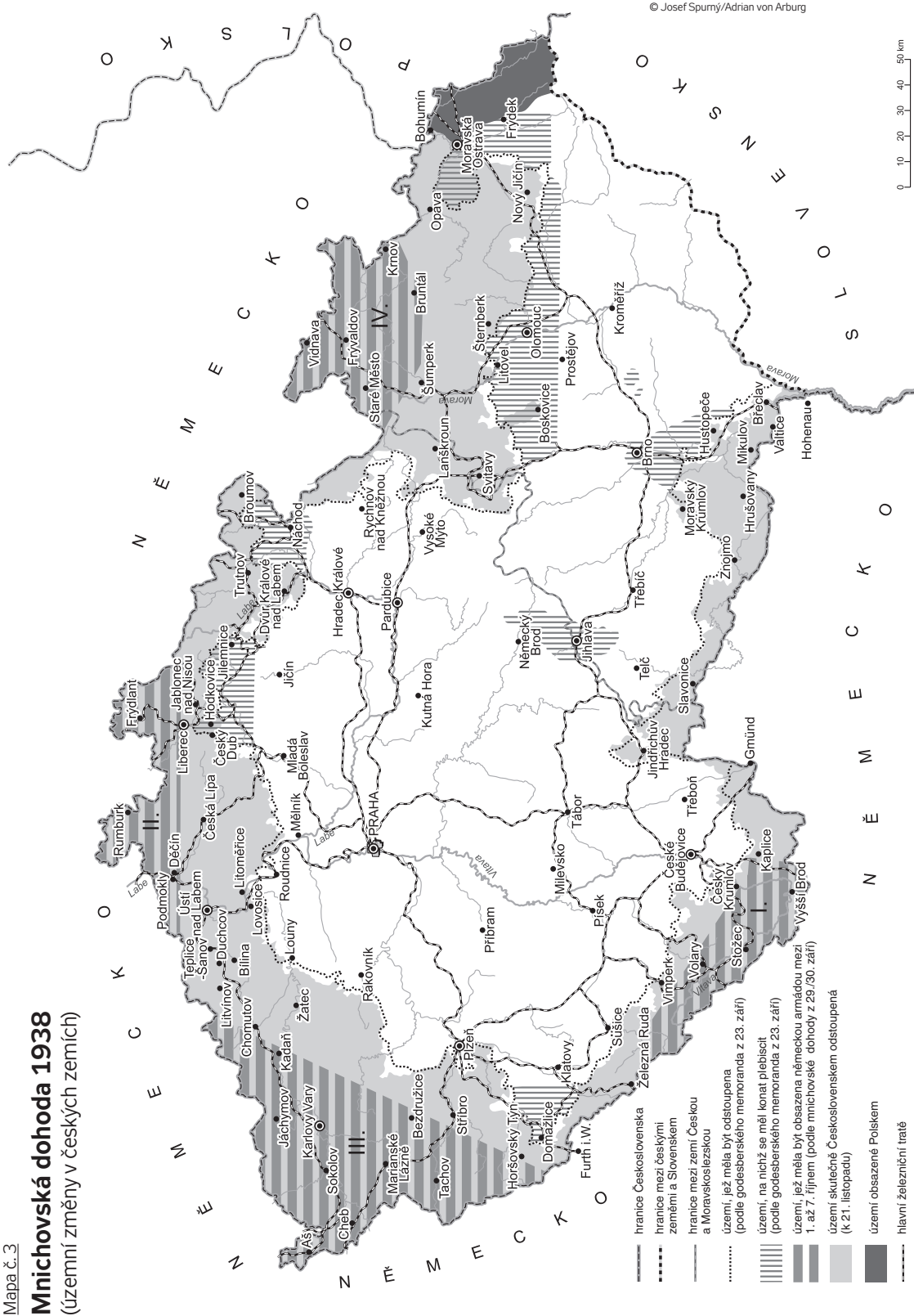
Sudetendeutschtum in Zahlen: Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950. München 1959, s. 122–125.

21 BOHMANN, Alfred: *Menschen und Grenzen*, s. 118. Katastrální plocha obcí obývaných převážně německým obyvatelstvem činila celkem 26 164 km² (z toho se pouze 389 km², tj. 1,4 %, nacházelo v oblasti německých jazykových ostrovů ve vnitrozemí). Tamtéž. V roce 1930 existovalo v českých zemích ještě 50 politických okresů, resp. 120 soudních okresů, obývaných většinou Němci. BOHMANN, Alfred: *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 26 n.

22 Městskými okresy byly Cheb, Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Liberec a Opava.

23 K územní správnímu členění pohraničních oblastí odtržených v roce 1938 od republiky viz **mapu č. 4**. – Bližší údaje ke správní struktuře okupovaného území srv. např. VRBATA, Jaroslav: Některé rysy vývoje politické správy v tzv. říšské župě sudetské v letech 1938–1945. In: *Archivní časopis*, roč. 10 (1960), s. 70–76; TÝŽ: Přehled vývoje veřejné správy v odtržených českých oblastech v letech

Mapa č. 3
Mnichovská dohoda 1938
 (územní změny v českých zemích)

Současně s „Mnichovem“ byla v prostoru českých zemí (souběžně či krátce poté i na území Slovenska a Podkarpatské Rusi ve prospěch Maďarska a Polska) vymezena zcela nová státní hranice, která prakticky nebrala zřetel na topografická, ekonomická, dopravně technická ani historická hlediska. Poprvé v tisíciletých dějinách českých zemí byly téměř na všech místech prolomeny jejich historické hranice. Samotná Říšská župa Sudety byla svérázně zformovaným útvarem a netvořila jednotlý územní celek. U Náchoda bylo její teritorium přerušeno územní výspou osídlenou českým obyvatelstvem, která zůstala součástí Česko-Slovenska. Celková délka župy činila 435 km, ale na šířku její území měřilo v průměru pouhých 51 km. Povrch jejího území tvořila převážně středně vysoká pohoří nebo jejich výběžky (nejvýznamnější z nich představovala severní oblast Šumavy, Český les, Slavkovský les, Doupovské hory, Krušné hory, větší část Českého středohoří, Lužické hory, Jizerské hory, Krkonoše, Orlické hory, Hrubý a Nízký Jeseník a Oderské vrchy), což mělo nepříznivý vliv na zdejší půdní a klimatické podmínky.²⁴ Rozsáhlejší nížiny s intenzivní zemědělskou výrobou se rozkládaly prakticky jen v okolí Žatce a na jižním okraji Krušných hor, na Litoměřicku, Opavsku a Krnovsku, kolem Mohelnice a na „Slezské Haně“ kolem Javorníka. Také odtržená území, která připadla župním útvarům Dolní Bavorsko a Horní Dunaj, byla z větší části tvořena lesnatými pahorkatinami a z ekonomického hlediska je bylo možné označit spíše za zaostalé. Mimořádně úrodné a vzhledem ke svému mírnému podnebí i hojně využívané k vinařství byly naproti tomu jihomoravské oblasti připojené k župě Dolní Dunaj. Říšská župa Sudety sahala těsně k hranicím Plzně a Moravské Ostravy, tj. dvou velkoměst obývaných převážně českým obyvatelstvem, a ve svých nejzazších bodech nebyla vzdálena více než 30 km od Prahy, 50 km od Brna a 10 km od Olomouce. Pohraniční území, která připadla jiným župám, byla vzdálena od Brna pouze 12 km a od Českých Budějovic přibližně 15 km. V odtržených oblastech převládaly malé venkovské obce, kromě nich se tam nacházelo pouze několik málo měst střední velikosti, přičemž nejvíce obyvatel žilo (podle sčítání lidu z roku 1939) v Liberci (69 195 obyvatel), Ústí nad Labem (67 063), Karlových Varech (53 311), Opavě (47 551), Chebu (35 507) a Chomutově (33 492). Z celkového počtu 3 167 obcí Sudetské župy mělo jen asi osm procent (tj. 249 obcí) více než 2 000 obyvatel.²⁵

Okupace pohraničí jako následek mnichovské dohody přinesla rovněž dalekosáhlé následky pro římskokatolickou církev. Po roce 1918 se historické hranice diecézí, ovšem s výjimkou arcibiskupství olomouckého, resp. vratislavského (zde šlo o výsledek územních změn po válce o Slezsko v letech 1756–1763), shodovaly se státní hranicí Československa. Hranice diecézí nebraly zřetel na etnická hlediska, neboť teritoriální uspořádání v církevní oblasti bylo mnohem staršího data než uvažování v národnostních šablonách. Nová hranice mezi Německou říší a druhou Česko-slovenskou republikou (resp. po 15. březnu 1939 Protektorátem Čechy a Morava) teď přetínala hranice všech diecézí či arcidiecézí (konkrétně brněnské, českobudějovické, královéhradecké a litoměřické diecéze a olomoucké a pražské arcidiecéze). Na původním území Německé říše, případně tzv. Východní marky (Ostmark, někdejšího Rakouska) to byly diecéze v Pasově, Řezně, St. Pölten a Linci, kde byla některá česká a moravská území převedena pod tamní církevní správu. Z přibližně 3 130 farností, které v českých zemích soustřeďovaly němec-

1938–1945. In: *Sborník archivních prací*, roč. 12, č. 2 (1962), s. 45–67; GEBEL, Ralf: „Heim ins Reich!“, s. 100–117; ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*, s. 82–90, 137–163.

24 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 72.

25 Tamtéž, s. 74.

ké katolíky, jich po „Mnichovu“ bylo údajně 1 216 přímo přiřčeno k Německu (podle jiných dat bylo k němu bezprostředně připojeno 1 276 z celkového počtu 3 190 farností).²⁶

Co se týče náboženského vyznání obyvatelstva na všech územích odstoupených v roce 1938, nejsou k dispozici spolehlivé souhrnné údaje. V květnu 1939 náleželo 88,5 % obyvatelstva Říšské župy Sudety k římskokatolickému vyznání a jen 5,4 % k evangelíkům, 1,4 % k ostatním křesťanským církvím, zbývající část pak k věřícím Židům, věřícím bez církve a k nevěřícím bez vyznání.²⁷ Situace v ostatních oblastech připojených k Německu byla obdobná. Také ve vnitrozemí výrazně převažovali katolíci, ale podíl evangelíků a především osob bez vyznání byl mezi českým obyvatelstvem, které tam dominovalo, znatelně vyšší. Sledujeme-li obyvatelstvo celých českých zemí, bylo mezi Němci v roce 1930 téměř 94 % a mezi „Čechoslováky“ 74 % osob římskokatolického vyznání.²⁸ Ze čtyř diecézí, dvou arcidiecézí a olomoucké části vratislavské arcidiecéze mělo většinu (75 %, resp. 1,032 milionu) katolických věřících německé národnosti jen litoměřické biskupství, v pražské arcidiecézi činil podíl německých katolíků 38 %, v olomouckém arcibiskupství a v československé části vratislavské arcidiecéze 29 %, v československé a královéhradecké diecézi 24 %, resp. 21 %.²⁹

B2. Výchozí demografická situace

Počty německých a českých obyvatel v oblastech, které byly v roce 1938 připojeny k nacistickému Německu, se v různých statistických publikacích, archivních pramenech i odborné historické literatuře různí. Problematicky se jeví především dva faktory: za prvé okolnost, že se poslední československé předválečné sčítání lidu konalo již v roce 1930 a údaje, které poskytlo, tak byly částečně překonány dalším demografickým vývojem. Druhý, značně relativizující faktor představují poměrně rozsáhlé migrace v měsících před „Mnichovem“ a po něm. V jejich důsledku přišlo na jedné straně nové obyvatelstvo (především Němci ze „staré Říše“), na druhé straně však došlo k odlivu obyvatel, kteří zde dosud sídlili: Čechů, německých odpůrců Hitlerovy politiky a Židů do českého vnitrozemí, ale také sudetských Němců do Německé říše. Rozsah těchto migrací byl celkově větší v průmyslových oblastech a menší v zemědělských krajích. Kvalifikované odhady vycházejí z toho, že v době sčítání lidu v roce 1930 žilo v těch oblastech, které byly v roce 1938 anektovány Německem, asi 2 820 000 až 2 853 000 osob s registrovanou německou národností a asi 720 000 až 740 000 osob s národností českou. K tomu je třeba přičíst obyvatelstvo Těšínska, kde v roce 1930 žilo přibližně 119 000 Čechů, 76 000 Poláků a 17 000 Němců.³⁰

26 PUSTEJOVSKÝ, Otfried: *Christlicher Widerstand gegen die NS-Herrschaft in den Böhmischen Ländern: Eine Bestandsaufnahme zu den Verhältnissen in Sudetenland und dem Protektorat Böhmen und Mähren*. Münster aj. 2009, s. 37–41. Srv. tamtéž na s. 194–201 přehledné tabulky a mapy k proměně církevních a administrativních struktur mezi lety 1918 a 1945.

27 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 80. – V letech 1938–1939 se hlásilo k německé evangelické církvi na celém území českých zemí na 99 000 přívrženců. BOHMANN, Alfred: *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 44.

28 *Sčítání lidu v republice Československé*, tab. 12, s. 104–105.

29 VALASEK, Emil: Die kirchliche Lage im Reichsgau Sudetenland 1938–1945. In: BÄUMER, Franz-Josef (ed.): *Europassion: Kirche – Konflikte – Menschenrechte. Rudolf Grulich zum 60. Geburtstag*. Bad Schussenried 2006, s. 165–186, zde 166 (citováno podle PUSTEJOVSKÝ, Otfried: *Christlicher Widerstand*, s. 193).

30 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 75–77. Podle jiných údajů žilo na zabraném území Těšínska podle sčítání z roku 1930 232 264 obyvatel, z toho 126 033 Čechů, 73 868 Poláků a 17 217 Němců. Skladba obyvatelstva se však po polské okupaci rychle změnila, neboť polské státní občanství bylo přiznáno jen Polákům a usedlíkům, kteří na tomto území měli domovské právo již před listopadem 1918. Podle odhadů činil počet těch, kteří v obavách před perzekucí či v důsledku prožití diskriminace (např. vyvlastňování majetku, propouštění ze zaměstnání) odešli či byli v době polské správy

Větší české sídelní enklávy, v nichž se německy hovořící obyvatelstvo ocitlo v menšině, se na území Říšské župy Sudety nacházely v Čechách na Chodsku, Mostecku a Duchcovsku, dále na některých místech Jablonecka, na Jilemnicku, Českosudsku a Králicku, na Moravě a ve Slezsku pak na Mohelnicku a Zábřežsku, Šumpersku, Šternbersku, Opavsku (bez města Opavy), Bílovecku a Novojičínsku. Nejvýznamnějšími dvěma oblastmi, pokud jde o české osídlení, byly v župě Opavsko/Bílovecko a hnědouhelný revír v okolí Mostu a Duchcova. Na jiných připojených územích se větší počet českého obyvatelstva vyskytoval zejména na Břeclavsku, Znojemsku a Novohradsku, ovšem s odhlédnutím od národnostně většinou indiferentního, resp. co do etnické identity „oscilujícího“ obyvatelstva Hlučínska, a podobně nevyhraněných tzv. Šlonzáků na Těšínsku.

Podle smlouvy podepsané zástupci Německé říše a Česko-Slovenska v Berlíně dne 20. listopadu 1938 „českoslovenští státní občané, kteří měli 10. října 1938 své bydliště v některé obci připojené k Německé říši, nabývají s účinkem od 10. října 1938 německé státní příslušnosti, [a] pozbývají zároveň československého občanství“. Toto automatické nabývání říšskoněmecké státní příslušnosti však neplatilo pro osoby jiné než německé (tj. většinou české) národnosti, které se na k Říši připojeném území narodily až po 1. lednu 1910 nebo byly dětmi, vnuky, resp. manželky takových osob. V § 2 smlouvy se navíc nacházelo ustanovení, které by dávalo Německu i Česko-Slovensku právo vykázat ze svého státního území osoby, jež zůstaly státními příslušníky druhého státu. Tato legislativně již připravená výměna obyvatelstva však nebyla realizována v důsledku německé okupace zbytku českých zemí v březnu 1939. V §§ 3 a 4 smlouvy byla také poskytnuta možnost optovat pro státní příslušnost druhého státu. Možnost opce pro Česko-Slovensko byla v nadcházejících měsících využita větším počtem Čechů v okupovaném pohraničí, úplně spolehlivá čísla však nejsou známa. Osoby německé národnosti, které zůstaly v Česko-Slovensku, však pro Německo neoptovaly, neboť byly takto instruovány, aby v druhé Česko-slovenské republice zůstala početná německá menšina. Po zřízení protektorátu nabývaly s účinností od 16. března 1939 automaticky říšskoněmeckou státní příslušnost.³¹

Obyvatelé Hlučínska – v květnu 1939 jich bylo napočítáno na třiapadesát tisíc – získali říšskoněmeckou příslušnost *ex lege*, bez rozlišení národnosti. Protože zdejší obyvatelstvo, jež se v převážné míře považovalo za tzv. Moravce, mluvilo ponejvíce slovanským nářečím, přistoupila nová státní moc v době okupace k různým germanizačním opatřením. Již v této době byly učiněny kroky směřující k vysídlení „nespolehlivých“ hlučínských obyvatel, k němuž však nakonec nedošlo.³² Na připojeném území Těšínska proběhl od roku 1941 jako na jediném území českých zemí zápis do tzv. německé volkslisty (Deutsche Volksliste, DVL). Tato akce patřila k největším nacistickým germanizačním akcím v Evropě. Jejím cílem bylo získat co největší počet místních obyvatel jako příslušníky „německého národa“, resp. jako státní příslušníky Německa, od kterých se pak očekávala loajalita k Říši a v případě mužů v neposlední řadě i narukování do wehrmachtu. Adresáty DVL však byly pouze osoby vyhovující představám nacistických předáků po rasové, národnostní, politické a ideové stránce. Na Těšínsku okupanti využili historicky

vysídlení, přes 30 tisíc Čechů a asi 5 tisíc Němců. Na jejich místa nastoupili někdejší polští emigranti a noví přistěhovalci (po válce označovaní jako „polští okupanti“). Viz k tomu BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí, s. 89. – Na říšskoněmeckém ministerstvu zahraničí se v listopadu 1938 vycházelo z toho, že na všech územích připojených k Říši žilo podle počtů zjištěných při československém sčítání lidu z roku 1930 pouze 676 478 Čechů. Viz ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*, s. 279.

31 Srv. příslušné zákonné předpisy v publikaci VERNER, Vladimír: *Státní občanství a domovské právo republiky Československé*. Praha 1947, s. 227–238.

32 PLAČEK, Vilém: Hlučínsko v letech 1938–1945, s. 148, 180–182.

vzniklého faktu, že se nemalá část zdejších obyvatel považovala za Slezany („Šlonzáky“). Tito lidé sdíleli kolektivní identitu, která se opírala spíše o vědomí místního původu než o etnickou příslušnost. Zapisování do DVL bylo doprovázeno silným a mnohdy rafinovaným úředním nátlakem. Setkali se s ním zejména ti obyvatelé, kteří nereflekovali na zápis německé národnosti a chtěli si ponechat dosavadní identitu (českou, polskou, tzv. slezskou), i když se o nich nacistické úřady domnívaly, že jsou německého původu. „Renetentním“ obyvatelům hrozila perzekuční opatření jako věznění, vysídlení, deportace do koncentračního tábora a v krajním případě i fyzická likvidace. DVL obsahovala čtyři skupiny, jejichž příslušníci měli odlišné právní postavení. Příslušníkům prvních dvou skupin byla přiznána německá státní příslušnost. Obě skupiny v zásadě zahrnovaly osoby, které byly již před válkou registrovány jako Němci. Zdaleka nejvíce místních obyvatel se však ocitlo ve třetí skupině zahrnující „osoby německého původu schopné stát se opět plnohodnotnými příslušníky německého národa“, osoby neněmeckého původu žijící v tzv. smíšeném manželství s osobou německé národnosti a pak zejména osoby z národnostního hlediska nevyhraněné, většinou nehovořící německy. Sem spadali hlavně lidé, kteří se dosud hlásili k slezské národnosti. Příslušníkům třetí skupiny byla německá státní příslušnost přiznána až nařízením z 31. ledna 1942, ovšem pouze na zkušební dobu deseti let. Tajné plány nacistů počítaly s pozdějším přesídlením těchto lidí do „čistě německého prostředí“, aby se zde rychleji asimilovali. A konečně do čtvrté skupiny DVL byli zapsáni obyvatelé německého či „slezského“ původu, kteří z hlediska úřadů splývali s Poláky a vystupovali protiněmecky. Německá státní příslušnost jim mohla být udělena jen zcela výjimečně, byl jim konfiskován majetek, odebírány „rasově vyhovující“ děti, měli být internováni v pracovních táborech a v případě odporu dokonce fyzicky likvidováni.³³ Obyvatelé, kteří si i poté ponechali polskou nebo českou národnost, neměli snadné postavení, přičemž obtížná byla především situace Poláků. Ale také v případě Čechů došlo k nucenému vysídlení několika desítek z nich. Většina Čechů na Těšínsku získala říšskoněmeckou příslušnost, ostatní, kteří DVL nežádali (přihlášení k české národnosti německá správa obvykle akceptovala) měli statut tzv. Schutzangehörige („chráněnců“ Říše) nebo příslušníků Protektorátu Čechy a Morava.³⁴

V okupovaných pohraničních oblastech žilo kromě Němců a Čechů jinak poměrně málo příslušníků jiných národnostních skupin. Odhlédneme-li od již zmíněného Těšínska, Hlučínska a Vitorazska, kde panovaly specifické poměry, je nutné zmínit především židovské obyvatelstvo. Vycházíme-li z údajů ze sčítání lidu v roce 1930, žilo v oblastech odtržených po „Mnichovu“ celkem 29 789 obyvatel, kteří se hlásili k židovskému náboženství, avšak z nich jen 7 193 osob (tj. 24,2 %) uvádělo židovskou národnost. Na Těšínsku žilo dalších 4 026 osob hlásících se k židovskému vyznání, z nichž se zhruba 55 % současně přiznávalo k židovství též v národnostním ohledu. Zohledníme-li ještě konvertity a tzv. „míšence“, kteří byli podle norimberských zákonů rovněž považováni za „neárije“, resp. za tzv. rasové Židy („Rassenjuden“) nebo „osoby za Židy platící“ („Geltungsjuden“), byla odstoupená území až do konce první Československé repub-

33 Problematiku DVL jsme zde uvedli z toho důvodu, že hrála zejména v prvních dvou poválečných letech na Těšínsku velkou roli a že přístup československých úřadů k místním obyvatelům hodně závisel na tom, zda vůbec nebo do jaké skupiny DVL byl ten který člověk zapsán. Další údaje, bez jejichž znalosti nelze porozumět poválečnému vývoji, obsahuje poznámkový aparát v příslušných dokumentech a také **úvod k V. dílu**. Viz též počet zapsaných osob a další konkrétní odkazy v **dok. II.1-379**. – K „volkslistě“ srv. následující základní literaturu: BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí, s. 96–103; PALLAS, Ladislav: Šlonzáctví a vznik tzv. volkslisty. In: *Slezský sborník*, roč. 66 , č. 3 (1968), s. 327–341; TÝŽ: K nacistické národnostní politice na Horním Slezsku včetně Těšínska v letech 1939–1945. In: *Tamtéž*, roč. 79 (1981), s. 261–288.

34 BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí, s. 102–109.

liky domovem více než 40 000 osob následně tak či onak považovaných za „Židy“.³⁵ Židovské obyvatelstvo žilo hlavně ve městech. Na veškerém teritoriu českých zemí odstoupeném v roce 1938 bylo tedy v roce 1930 spočteno celkem 33 815 „konfesních“ Židů, z nichž se méně než třetina – 9 420 osob – přihlásila i k židovské národnosti.³⁶ Významné židovské komunity žily v pohraničí např. v Teplících a v Mikulově.³⁷ Nacistické statistiky z konce třicátých let ovšem na tomto území vykazovaly mnohem menší počet Židů. Tuto skutečnost lze na jedné straně vysvětlit především vysokým počtem uprchlíků a rozsáhlým vystěhovalectvím bezprostředně před „Mnichovem“ a po něm, na druhé straně však i v blíže neurčené míře změnami národnosti. Nacistické orgány napočítaly na podzim 1938 ve všech odtržených oblastech (včetně Těšínska) 8 678 „národních“ Židů (z toho na Těšínsku 2 077 osob). Na jaře příštího roku vycházela okupační správa z údajů o přítomnosti zhruba 2 200 až 2 500 Židů (nyní již posuzovaných podle norimberských rasových zákonů, tj. včetně tzv. míšenců různých stupňů) na území Říšské župy Sudety. Zhruba tři pětiny z nich žily v obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem.³⁸ Celkově bylo ještě během říšskoněmeckého sčítání lidu v květnu 1939 ve všech oblastech českých zemí připojených k Německu evidováno 2 683 Židů (z toho asi 2 400 v Říšské župě Sudety).³⁹ V odstoupených oblastech pobývalo také maximálně 2 000 osob registrovaných jako „Cikáni“.⁴⁰ Kompaktní menšinovou enklávu ve třech jihomoravských obcích tvořilo rovněž ještě přibližně 2 000 Chorvatů.

Přestože došlo k přímému začlenění do Říšské župy Sudety tzv. Hřebečska (Schönhengstgau), nejrozsáhlejšího německého jazykového ostrova, který byl tvořen okolím Svitav, Moravské Třebové a Lanškrouna, a také malého jazykového ostrůvku na Konicku, existovalo po „Mnichovu“ nadále několik německojazyčných sídelních enkláv v českém vnitrozemí, kde byl po okupaci zbytku českých zemí Německem dne 15. března 1939 vyhlášen Protektorát Čechy a Morava. Jazykové ostrovy na území protektorátu, které si však nesmíme představovat jako homogenní a katastrálně zcela souvislá německá sídelní území, zůstaly – pomineme-li Jihlavsko přesahující tradiční česko-moravskoslezskou zemskou hranici – moravskou zvláštností. Německé sídelní enklávy se nacházely mj. i na Vyškovsku jižně od Olomouce a na Modřicku jižně od Brna.⁴¹ Zdaleka největší část německého obyvatelstva, jehož příslušníkům se již brzy mělo říkat „protektorátní Němci“ (Protektoratsdeutsche) – podle sčítání z roku 1930 šlo asi o 150 000 osob – samozřejmě nežila na území těchto jazykových ostrovů, ale většinou rozptýleně mezi českým obyvatelstvem ve velkých městech ve vnitrozemí. V absolutních číslech bydlelo nejvíce Němců

35 KURAL, Václav – RADVANSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 81.

36 KOCOUREK, Ludomír: Okupované pohraničí a holocaust. In: RADVANSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 12. Ústí nad Labem 2006, s. 73–168, zde 85–86.

37 Blíže údaje o geografickém rozmištění Židů na pohraničním území viz tamtéž, s. 87–92.

38 Tamtéž, 85–86. Počet přítomných Židů na územích, která byla přímo připojena k jiným župám, je znám pouze pro rok 1930, nikoliv pro konec třicátých let. Srv. údaje tamtéž, s. 85 a KREJČOVÁ, Helena: Židovská komunita v Sudetech a její osudy po Mnichovu 1938. In: *Židé v Sudetech = Juden im Sudetenland*. Praha 2000, s. 129–152, zde 130.

39 OSTERLOH, Jörg: *Nationalsozialistische Judenverfolgung im Reichsgau Sudetenland 1938–1945*. München 2006, s. 252–254; BOHMANN, Alfred: *Menschen und Grenzen*, s. 218.

40 KURAL, Václav – RADVANSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 82.

41 Na území 59 obcí tvořících jazykové enklávy (máme zde na mysli obce s většinou německého obyvatelstva) žilo podle propočtu Alfreda Bohmanna k roku 1930 přibližně 25 000 Němců, kteří představovali asi 78 % usedlého obyvatelstva. Srv. BOHMANN, Alfred: *Menschen und Grenzen*, s. 126. – Česko-moravská zemská hranice byla v listopadu 1940 posunuta, takže se všechny obce jihlavského jazykového ostrova nacházely na Moravě, a k zemi Morava bylo dále přiřčeno také 19 obcí ze soudního okresu Jindřichův Hradec (včetně města samotného) a 12 obcí soudního okresu Polička. EDL, Jan: Přehled změn v územní organizaci politické správy, s. 520.

(opět podle údajů z roku 1930 a bez cizích státních příslušníků) v Brně (52 165 osob, tj. 20,3 % všech obyvatel města), které bylo následováno Prahou (41 701, tj. 5,0 %). Relativně nejvíce Němců žilo v Jihlavě (12 095, tj. 39,7 %). Moravskou Ostravu obývalo 21 753 Němců (18,6 % všech tamních obyvatel), Olomouc 15 017 (22,9 %), České Budějovice 6 681 (15,5 %) a Plzeň 6 782 (6,0 %).⁴²

B3. Proměna skladby „domácího“ obyvatelstva během okupace

Přestože se naše ediční dílo omezuje na dokumentaci poválečné doby, je nutné mít neustále na paměti, že etapa mimořádně rozsáhlých hromadných migrací nezačala v českých zemích až v roce 1945, ale již v letech 1938/39. O demografickém vývoji v době okupace existují jen mezerovité a ne vždy spolehlivé statistické údaje, takže v následujícím textu můžeme načrtnout pouze některé hlavní trendy přímo ovlivňující skladbu přítomného obyvatelstva.

První rozsáhlou migrací byl útěk do vnitrozemí (v nemálo případech šlo také o vyložené vyhnání) osob, které nevyhovovaly novým nacionálně socialistickým mocipánům, nebo se právem obávaly brzkého pronásledování z politických nebo rasových důvodů.⁴³ Až do května 1939 tak okupované pohraniční oblasti opustilo přibližně 141 000 Čechů,⁴⁴ další uprchlíci je pak následovali v nadcházejících měsících. Pražské ministerstvo vnitra registrovalo do konce roku 1938 celkem 151 997 uprchlíků různých národností z pohraničí, přičemž však do tohoto počtu nebyli zahrnuti lidé, kteří již do té doby odešli do ciziny, ani státní zaměstnanci, jejichž počet se odhaduje na nejméně 10 000.⁴⁵ V květnu 1939 počet utečenců narostl – počítáme-li s 10 496 evidovanými Němci (odpůrci nacismu), 18 673 Židy a příslušníky některých menších skupin – na celkem 171 404 osob.⁴⁶ Do těchto úředních počtů nejsou ovšem zahrnuti převážně němečtí utečenci, kteří byli československými orgány vráceni zpět do pohraničí, kde je mnohdy čekalo zatčení nebo přinejmenším politicky motivované pronásledování a společenské diskriminování.

Hromadný exodus let 1938/39 se podle hrubého odhadu týkal jedné pětiny až jedné čtvrtiny českého obyvatelstva pohraničních oblastí (vyšší údaje o předpokládaném úbytku českého obyvatelstva se objevují především ve starší literatuře). Skutečnost, že při říšskoněmeckém sčítání lidu, které proběhlo v květnu 1939, bylo v odtržených oblastech českých zemí (bez Těšínska) zjištěno již jen asi 318 500 Čechů (z toho přibližně 291 000 v Říšské župě Sudety, resp. 9,9 % jejího obyvatelstva), lze vysvětlit především dvěma okolnostmi: za prvé jsou tyto statistiky čes-

42 Sčítání lidu v republice Československé, tab. 4, s. 26–34.

43 Srv. k tomu GEBEL, Ralf: „Heim ins Reich!“, s. 278–281; ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*, s. 98–102 a vzpomínkové zprávy v publikaci ZELENÝ, Karel (ed.): *Vyhnání Čechů z pohraničí 1938*.

44 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 80. Srv. k této uprchlické migraci blíže tamtéž, s. 50–69. Viz též GEBHART, Jan: *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939* (Poznámky ke stavu výzkumu). In: *Český časopis historický*, roč. 96, č. 3 (1998), s. 561–573.

45 MACEK, Jaroslav: *Uprchlíci z pohraničí v roce 1938*. In: *Češi a Němci – historická tabu*. Praha 1995, s. 133–145, zde 135. – Až do 19. listopadu 1938 se na Úřadu vlády v souvislosti s řešením důsledků mnichovské dohody hovořilo o celkem 132 998 uprchlících. Z toho bylo 4 969 odsunuto zpět přes novou hranici a 6 434 „přesídlilo jinam“. Z přijatých utečenců se v této době nacházelo v táborech 7 600 osob a asi 112 000 osob bylo ubytováno individuálně. Pokud jde o národnostní příslušnost přijatých uprchlíků, šlo o bezmála 100 000 Čechů, něco přes 13 000 Němců, 1 300 Poláků a údajně též 7 266 Židů. NA, f. MV-NR, kart. 8509, sign. B Vy, záznam o 6. poradě konané 30. listopadu 1945 v předsednictvu vlády ve věci vymezení nových státních hranic a otázek z toho vyplývajících.

46 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 64.

kými i německými historiky považovány za málo spolehlivé⁴⁷ a za druhé je třeba vzít v úvahu četné případy, kdy osoby, které se dosud deklarovaly jako Češi (šlo především o členy česko-německých rodin), se nyní přihlásily k německé národnosti.⁴⁸ Prokázání skutečné frekvence těchto změn však ještě bude vyžadovat podrobnější výzkum. Vzhledem k naší premise, že etnickou (národnostní) příslušnost jedinců není možné spolehlivě objektivně určit,⁴⁹ je zbytečné pokoušet se na tomto místě o vlastní propočty, kolik Čechů bylo v době okupace „opravdu“ v pohraničních oblastech přítomno. Odhady v novější odborné literatuře se zmiňují o 357 000 až 394 000, a pokud zahrneme také Těšínsko, o 517 000 až 567 000 nebo i více osobách.⁵⁰

Jisté je, že počet česky hovořícího obyvatelstva v odstoupených oblastech do konce války opět vzrostl. To lze vysvětlit částečně tím, že přirozený přírůstek českého obyvatelstva byl do roku 1945 z relativního hlediska vyšší než přírůstek obyvatelstva německého (celkový přirozený přírůstek v celém odtrženém pohraničí do května 1945 se odhaduje na asi 120 000 osob). Počet Čechů v pohraničí a zejména v poměrně značně industrializované Říšské župě Sudety narůstal především v důsledku intenzivního (nuceného i dobrovolného) pracovního nasazení osob přicházejících z protektorátu. Zatímco do srpna 1940 se do župy přemístilo jen něco přes 10 000 občanů protektorátu, činil jejich počet v dubnu 1944 již přibližně 85 000 a dalších asi 18 000 osob z protektorátu dojíždělo.⁵¹ Zástupci ústředního Osídlovacího úřadu (dále OÚ) v Praze uváděli v prvních poválečných letech různé údaje o počtu lidí přítomných v pohraničních oblastech na konci války v roce 1945. Miroslav Kreysa, předseda OÚ, hovořil odhadem o 580 000 až 620 000 osobách slovanské národnosti. Většinou se přitom mělo jednat o starousedlíky, kteří mnohdy žili ve smíšených manželstvích. Méně často šlo údajně o osoby, které byly do Sudet přikázány v rámci „totálního nasazení“. Tito lidé se však po porážce Německa většinou opět vrátili do svých původních bydlišť ve vnitrozemí.⁵² Při jiných příležitostech ale Kreysa zmiňoval jiné počty: například 445 000 Čechů ke konci roku 1944⁵³, „něco přes 400 000“ českých lidí v době revoluce⁵⁴ a „něco kolem půl milionu českého a ostatního neněmeckého

47 Tamtéž, s. 78 n.; BRANDES, Detlef: Die Zerstörung der deutsch-tschechischen Konfliktgemeinschaft 1938–1947. In: *Tschechen, Slowaken und Deutsche: Nachbarn in Europa*. Bonn 1995, s. 50–66, zde 56. Počet Čechů, kteří zůstali, se zde odhaduje na zhruba 567 000 osob. Demograf Vladimír Srb naproti tomu údaje říšskoněmeckého sčítání lidu z roku 1939 považuje za „poměrně spolehlivé“. Viz SRB, Vladimír: Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938–1944. In: *Demografie*, roč. 35, č. 2 (1993), s. 73–94, zde 78. – Z Čechů sčítaných v Sudetské župě mělo 117 143 říšskoněmeckou příslušnost, celkem 183 330 obyvatel s touto příslušností však uvedlo jako mateřský jazyk češtinu. Je nutné vycházet z toho, že počet německých státních příslušníků, kteří byli dosud považováni za Čechy, resp. se i nadále hlásili k české národnosti, následně kvůli desetitisícům tehdy ještě nevyjasněných případů dále narůstal. Tamtéž, s. 78 n.

48 Jeden funkcionář NSDAP ze Sudet odhadl počet obyvatel, kteří byli dříve registrováni jako Češi a nyní jako Němci, na přibližně 100 000 osob. Srv. k tomu a obecně též k otázce míry zastoupení českého obyvatelstva v Říšské župě Sudety Gebelovu práci, v níž je počet českého usedlého obyvatelstva v župě odhadován na zhruba 400 000 osob (GEBEL, Ralf: „Heim ins Reich!“, 275 n.).

49 Srv. blíže úvod č. VII., kap. B.

50 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 170, srv. též: ŘEHÁČEK, Karel: Národnostní složení obyvatelstva v Říšské župě Sudety v roce 1939. In: RADVANOVSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 4. Ústí nad Labem 1999, s. 97–118.

51 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 84, 86, 259. – Do března 1944 bylo na práce do Říše z protektorátu přikázáno celkem asi 400 000 osob (tamtéž, pozn. č. 37). Přemístění takto vysokého počtu nových českých obyvatel do Říšské župy Sudety bylo župnímu vedoucímu Konradu Henleinovi pochopitelně trnem v oku, neboť zdejší nacistická správa neměla zájem na posilování českého elementu.

52 KREYSA, Miroslav: *České pohraničí*. Praha 1947, s. 8 n. Srv. výňatky z této publikace v V. dílu.

53 NA, f. 23, a.j. 35, fol. 527–546, projev Miroslava Kreysy před Osídlovacím výborem Prozatímního národního shromáždění dne 31. ledna 1946 (srv. výňatky z projevu ve III. dílu).

54 Archiv Poslanecké sněmovny ČR, f. Prozatímní národní shromáždění, zpráva Miroslava Kreysy Osídlovacímu výboru Prozatímního národního shromáždění o stavu osídlování z 2. dubna 1946 (dokument je publikován ve III. dílu).

obyvatelstva“, resp. 575 000 takových osob.⁵⁵ Jedna brožura vydaná ÚV KSČ na jaře 1946 uváděla, že v květnu 1945 žilo v pohraničních oblastech asi 440 000 českých lidí, z nichž se několik desítek tisíc po revoluci vrátilo z „totálního nasazení“ domů do vnitřních Čech.⁵⁶ Podle jiných údajů komunistického stranického ústředí (asi z března 1946) se však mělo z pracovního nasazení vrátit celkem „nejméně 100 000 lidí“.⁵⁷ Ministr vnitra Václav Nosek zmiňoval v říjnu 1947 v jednom proslovu počet asi 620 000 Čechů v okupovaném pohraničí.⁵⁸

Počet starousedlého německého obyvatelstva v pohraničních oblastech po dobu války neustále klesal. Nad příchodem několika desítek tisíc říšských Němců a jejich rodinných příslušníků, kteří většinou nastupovali na úřednická místa, značně převažoval odchod sudetských Němců do jiných částí Říše či do protektorátu.⁵⁹ Největší ztrátu obyvatelstva však představovalo narušení zhruba půl milionu mužů. Z nich podle pozdějších odhadů asi 175 000 až 197 000 osob padlo, přičemž přibližně 166 000 až 178 000 pocházelo přímo z pohraničních oblastí.⁶⁰ Starší německé údaje kromě toho vycházejí z předpokladu, ovšem při využití mimořádně omezené fotografické báze, že z německého obyvatelstva českých zemí zahynulo během války kolem 25 000 civilistů.⁶¹

Na rozdíl od vývoje v pohraničních oblastech počet německého obyvatelstva v protektorátu neustále vzrůstal. V protektorátu mělo k 1. březnu 1940 pobývat 189 000, o šest měsíců později údajně již 245 000 Němců. Do tohoto počtu spadalo přibližně 40 000 sudetských Němců, kteří před 15. březnem 1939 v protektorátu nežili, a odhadem asi 20 000 osob, které si po okupaci Německem „vzpomněly“ na svůj německý původ, tedy změnily národnost.⁶² Počet obyvatel protektorátu úředně považovaných za Němce do konce války vzrostl zřejmě až na 300 000.⁶³

55 NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreysy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947; dokument je publikován ve **IV. dílu**).

56 *Budujeme české pohraničí: Osnova referátu pro voličské schůze Komunistické strany Československa v pohraničí*. Praha 1946, s. 7 (text publikace je obsažen ve **III. dílu**).

57 *Sněm budovatelů: Protokol VIII. řádného sjezdu KSČ ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha 1946, s. 36 (výňatky z této publikace jsou zveřejněny ve **III. dílu**).

58 NA, f. 23, a.j. 35, fol. 236–241, projev ministra vnitra Václava Noska u příležitosti zahájení výstavy „České pohraničí“ dne 4. října 1947 v Praze.

59 KURAL, Václav – RADVANOVSKEJ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 85.

60 SRB, Vladimír: Pohyb obyvatelstva na území Československa, s. 82; KURAL, Václav – RADVANOVSKEJ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 85.

61 BOHMANN, Alfred: *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 252; k civilním obětem a padlým srv. také údaje v práci STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha 1991, s. 53.

62 BRANDES, Detlef: Nationalsozialistische Tschechenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. In: TÝŽ – KURAL, Václav (ed.): *Der Weg in die Katastrophe: Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*. Essen 1994, s. 39–56, zde 52. BRYANT, Chad: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge 2007, s. 173. Tento autor se odvolává na vyjádření jednoho německého univerzitního profesora z prosince 1942 a uvádí, že počet tzv. protektorátních Němců činil tehdy 224 500. – Počet žádostí občanů protektorátu (tj. osob, které byly dosud považovány za Čechy) o německou státní příslušnost dosáhl na konci září 1939 téměř 188 000. V listopadu 1940 již o tuto příslušnost žádalo kolem 220 000 osob. Velké množství žadatelů přitom vůbec neovládalo němčinu. O stavu vyřizování žádostí neexistují spolehlivé celkové údaje. Jisté je, že kritéria pro kladné vyřízení žádostí byla stanovena nápadně vágně. Za celou dobu trvání protektorátu nebyla formulována žádná přesvědčivá definice „příslušnosti k německému národu“. Srv. podrobnou analýzu ke změnám národnosti v období let 1939–1945 tamtéž, s. 71, 159–166. K počtu německých státních příslušníků a čekatelů na tuto příslušnost k 1. červnu 1940 podle obvodů vrchních zemských úřadů a k počtu německých státních příslušníků a tzv. „Volksdeutsche“ k 1. prosinci 1939 podle politických okresů srv. též statistiky v NA, f. MV-NR, kart. 8509, sign. B Vy.

63 SRB, Vladimír: Pohyb obyvatelstva na území Československa, s. 78.

* * *

Němečtí obyvatelé protektorátu podléhali výlučně německé správě. Vztahovala se na ně příslušnost německých soudů, podléhali německým zákonům, měli větší práva včetně nároku na vyšší přiděly potravin. Pro záležitosti týkající se německého obyvatelstva byly zřízeny tzv. oberlandráty (vrchní zemské úřady, Oberlandräte – OLR), jejichž počet byl postupně redukován.⁶⁴ Zahrnovaly zpravidla několik správních okresů a byly podřízeny říšskému protektorovi (později německému státnímu ministrowi), jenž přímo podléhal „vůdci a říšskému kancléři“ Adolfu Hitlerovi. Druhou funkcí OLR byla kontrola místních českých úřadů. „Autonomie“ protektorátu přislíbená Hitlerem při jeho vzniku se v převážné míře omezovala na skutečnost, že v organizaci správy existoval jakýsi německo-český dualismus, který však byl soustavně omezován a nejpozději reformou Reinharda Heydricha z ledna 1942 fakticky zrušen. Pod autonomní českou správu (po dobu okupace na čelných místech stále více infiltrovanou německými úředníky a formálně podřízenou tzv. státnímu prezidentovi Protektorátu Čechy a Morava) – od pražských ministerstev přes zemské úřady až po okresní a komunální administrativu – tedy spadalo pouze obyvatelstvo jiné než německé národnosti. Údajná autonomie protektorátu nebyla přesně vzato teritoriální autonomií, ale jakousi personální autonomií „neněmeckého“ obyvatelstva (tj. hlavně Čechů) v Čechách a na Moravě, kterému byly také vystavovány dvojjazyčné pasy s označením „občan Protektorátu Čechy a Morava“.⁶⁵ Celkem 7,25 milionu Čechů⁶⁶ se tak vlastně poprvé od rané doby Přemyslovců ocitlo v kvazistátním útvaru, v němž sice výrazně dominovalo právě česky hovořící obyvatelstvo, paradoxně však pod německou nadvládou. Kromě Čechů a Němců žilo v protektorátu rovněž několik tisíc Cikánů (Romů) a 20 000 až 30 000 Slováků.⁶⁷ Počet domácích obyvatel označovaných za Židy a důsledky jejich pronásledování zmiňujeme v následujícím výkladu. V této souvislosti je třeba dodat, že do ghetta v Terezíně na území protektorátu byly odvečeny také desetitisíce dalších evropských Židů.

B4. Významnější změny skladby obyvatel v důsledku migračních pohybů

V posledních válečných letech vzrostl počet německého obyvatelstva především v Říšské župě Sudety příchodem asi 30 000 osob evakuovaných v důsledku bombardování velkoměst „staré Říše“ a také v souvislosti s usazováním a zaměstnáváním relativně malého počtu tzv. Volksdeutsche, tj. etnických Němců dlouhodobě usídlených mimo vlastní německé území, z obsazených oblastí východní Evropy (Besarábie, Bukovina, Volyň) a z Jižního Tyrolska.⁶⁸ Rozsáhlejší osídlo-

64 K územně správnímu členění protektorátu viz **mapu č. 4**.

65 Ke správní struktuře protektorátu srv. podrobněji JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích*, s. 405–414, MARŠÁLEK, Pavel: *Protektorát Čechy a Morava*; ŠISLER, Stanislav: Studie o organizaci a působnosti nacistické okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945. In: *Sborník archivních prací*, roč. 22, č. 1 (1972), s. 183–219. – Mezi 15. březnem a 15. dubnem 1939 platilo na území protektorátu přechodné období, kdy veškerou správu vykonávala německá branná moc. Srv. BIMAN, Stanislav – VRBATA, Jaroslav: *Protektorát Čechy a Morava v období vojenské správy*. In: *Odboj a revoluce – Zprávy*, č. 2, 1969, s. 156–241 a č. 3, s. 172–229.

66 BRANDES, Detlef: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. München 1969, s. 160. K obyvatelstvu protektorátu podle obvodů vrchních zemských úřadů k 21. lednu 1940 srv. statistický materiál v NA, f. MV-NR, kart. 8509, sign. B Vy.

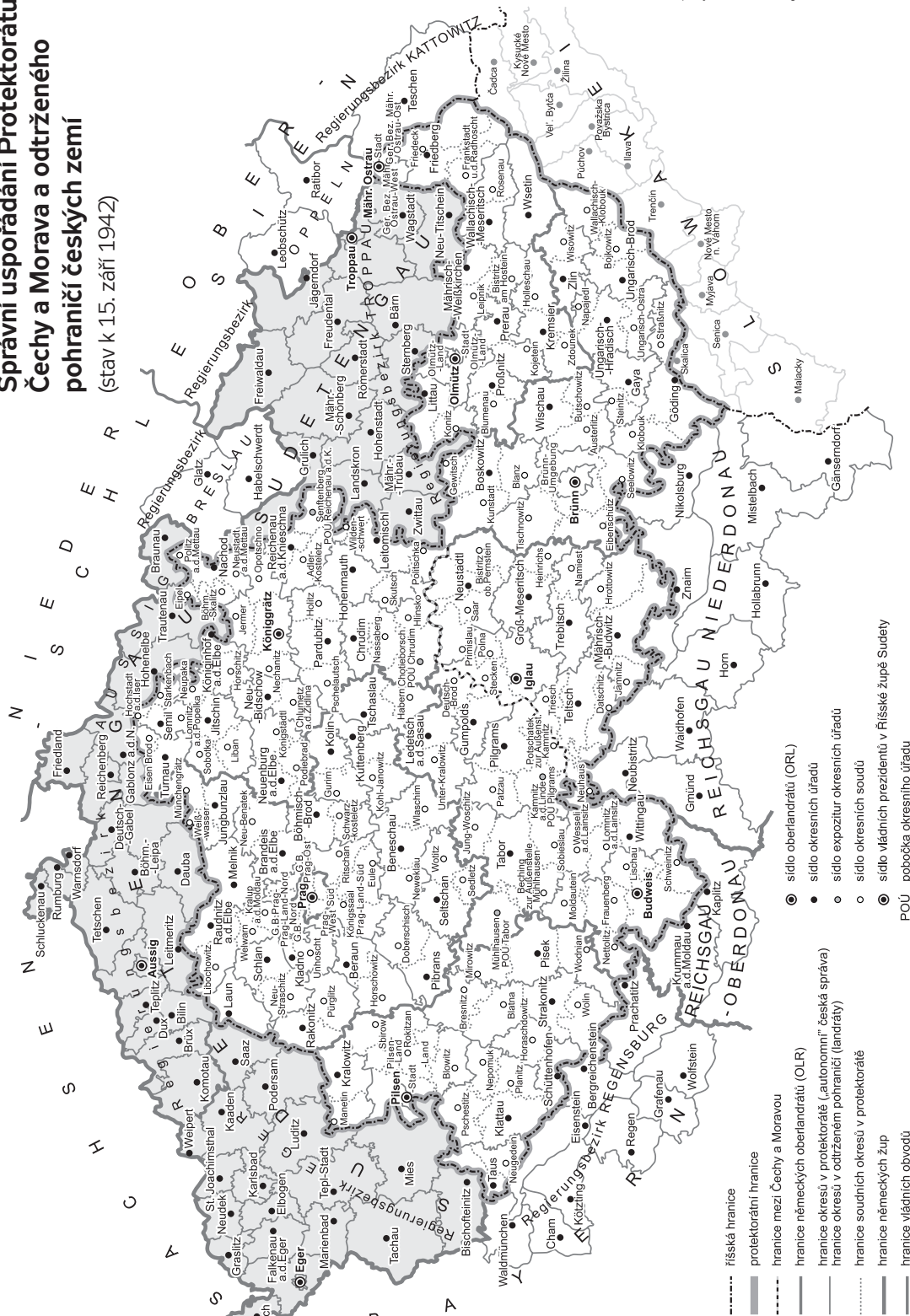
67 RYCHLÍK, Jan: K postavení slovenského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In: *Český časopis historický*, roč. 88, č. 5 (1990), s. 683–704, zde 683 n.

68 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 85, 287 n.

Mapa č. 4

Správní uspořádání Protektorátu Čechy a Morava a odděleného pohraničí českých zemí (stav k 15. září 1942)

© Josef Spurný/Adrian von Arburg

vání probíhalo na území protektorátu v letech 1941–1944, kdy se zde usadilo celkem asi 8 800 „Volksdeutsche“ (77 % z Dobrušky, po 6 % z Bukoviny a Jižního Tyrolska a 4 % ze Sudet).⁶⁹

Přestože Hitler a jeho místodržitelé v Praze a Liberci museli svůj konečný cíl spočívající v úplné germanizaci Čech a Moravy odsunout na dobu po toužebně očekávaném „konečném vítězství“, byly v protektorátu již za okupace vysídleny tisíce Čechů z jejich původních sídel. Jen v období do května 1942 postihlo vysídlení přes 15 tisíc osob, v jejichž původních bydlíštích byla budována vojenská cvičiště. Zřízení některých z nich mělo ve střednědobém výhledu přispět k vytvoření Němci osídlených územních „mostů“ mezi největšími městy protektorátu s významnými německými menšinami a sudetoněmeckými oblastmi.⁷⁰

K mnoha strastem, kterými bylo obyvatelstvo protektorátu nuceno projít, patřilo i nucené přidělování (v dobové terminologii nazývané „totální nasazení“) mladých lidí na práci do Říše, jež postupně nabývalo na intenzitě.⁷¹ V prvním období po okupaci země odcházeli ještě mnozí Češi do Německa z vlastního rozhodnutí a pod tlakem tíživé existenční situace, svou úlohu sehrála rovněž bilaterální smlouva mezi Česko-Slovenskem a Německem z ledna 1939. Náborové akce se zaměřovaly hlavně na sociálně slabší vrstvy obyvatelstva, nezaměstnané, mladé lidi bez odborné kvalifikace či praxe, kteří se nechali zlákat vyššími mzdami, laciným ubytováním, nárokem na delší dovolenou a jinými sociálními výhodami. Do léta 1939 odjelo do Říše kolem 50 000 českých mužů a žen. První známky nátlaku se objevily již v tomto roce, systematické nucené přidělování pracovních sil bylo ve velkém měřítku prováděno až v roce 1942. Do té doby protektorátní vláda a okupační správa vydaly několik nařízení a směrnic, jež omezovaly svobodnou volbu zaměstnání a samostatnou personální politiku protektorátních podniků (k těmto opatřením patřilo i zavedení tzv. pracovních knížek). Operovalo se také nástroji peněžitého postihu a hrozbou odnětí svobody. Pracovní úřady přitom získaly rozsáhlé kompetence a brzy se staly jedněmi z nejvíce nenáviděných a nejobávanějších institucí tehdejšího režimu.⁷²

Již v září 1941 se v Německu, většinou nedobrovolně, ocitlo kolem 140 000 českých dělníků. Střediska jejich nasazení se nacházela především v Braniborsku, v přístavních městech severního Německa a na území nacisty anektovaného Rakouska. Pracovali hlavně ve stavebnictví (mj. na stavbách dálnic a železnic), při těžbě surovin a ve výrobě stavebních hmot. V Říši byli pracovní nasazení rovněž čeští vězni, jejichž životní podmínky zde byly velmi krušné. V roce 1941 nastal větší příliv českých pracovních sil také do odtrženého pohraničí, kam předtím nebyly, a to zcela záměrně, odesílány. Přinejmenším od roku 1942 bylo „totální nasazení“ nacistickým vedením chápáno nejen jako vhodný způsob zajištění potřebných pracovních sil hlavně pro

69 BRANDES, Detlef: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*, s. 169. – K většinou pouze krátkodobým pobytům tzv. Volksdeutsche z Bukoviny na Těšínsku od ledna 1940 srv. BORÁK, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí, s. 110. K příchodu „Volksdeutsche“ z Bukoviny na Hlučínsko viz PLÁČEK, Vilém: Hlučínsko v letech 1938–1945, s. 149.

70 BRYANT, Chad: *Prague in Black*, s. 166.

71 Pokud zde věnujeme větší pozornost okolnostem „totálního nasazení“, je tomu tak i proto, abychom umožnili alespoň rámcovou komparaci tohoto fenoménu se zaváděním a aplikací pracovní povinnosti po květnu 1945 pro osoby, jež ztratily čs. státní občanství (tedy hlavně pro Němce). Tehdy se uplatňovaly, a to někdy i vůči českému obyvatelstvu, více či méně modifikované postupy z nedávného období. Patrná byla rovněž určitá kontinuita co do využívání některých táborevých zařízení, jež byla zřízena již před rokem 1945. Osazenstvo po válce vzniklých pracovních táborů bylo ovšem pochopitelně jiné. – Následující pasáž výkladu se opírá o tato díla: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Museli pracovat pro Říši: Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Praha 2004 (doprovodná publikace k výstavě); POSTA, Stephan: *Tschechische „Fremdarbeiter“ in der national-sozialistischen Kriegswirtschaft*. Dresden 2002.

72 Blíže k úloze pracovních úřadů a postupnému zavádění všeobecné pracovní povinnosti od roku 1939 viz PAŽOUT, Jaroslav: Úřady práce v protektorátu. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Museli pracovat pro Říši*, s. 51–62.

válečný průmysl, ale i jako jeden z důležitých prostředků postupné germanizace Čech a Moravy. Na podzim 1942 bylo rozhodnuto poslat do Říše dva celé ročníky (1921 a 1922) mladých Čechů a Češek. Krátce poté bylo toto opatření rozšířeno i na osoby narozené v letech 1918–1920 (některá povolání byla ovšem z nasazení vyjmuta). Až do jara 1943 bylo na území Říše zvláštními vlaky vypraveno bezmála 70 000 osob z těchto ročníků.

Obavy z „totálního nasazení“ v cizím prostředí, kde navíc stále častěji hrozily bombové útoky Spojenců, vedly v řadách mladých českých lidí mj. k výraznému navýšení počtu

sňatků a narozených dětí, ale i k různým pokusům o sebepoškození, za což hrozil velmi tvrdý postih. Od začátku roku 1944 byl nasazen i ročník 1924. Ačkoliv reálné životní podmínky byly v Německu pro nuceně přidělené pracovníky často velmi neutěšené a šlo zde leckdy doslova o život, platily pro ně stejné mzdové tarify jako pro německé dělníky. Pokud šlo o zásobování, byli zařazeni mezi cizince, měli ovšem nárok na různé přídavky, byli automaticky pojištěni proti nemoci, invaliditě a nezaměstnanosti. Většina nuceně nasazených Čechů bydlela ve společných ubytovnách (táborech), v dřevěných baráčkách vybavených jen nejnужnějším hygienickým zařízením a nezřídka zamořených různými parazity. Jiní zase žili v improvizovaně upravených zděných budovách. V prostředí kolektivních ubikací byl pochopitelně jen značně omezený prostor pro soukromí, mnohé mladé lidi trápila dlouhá odluka od domova. Čeští dělníci však přece jen občas (jeden den v týdnu býval obvykle volný) měli jistou možnost zúčastnit se kulturních, sportovních a jiných společenských akcí, ale i prázdninových pobytových programů organizovaných Německou pracovní frontou (Deutsche Arbeitsfront).

Několik tisíc Čechů bylo nuceně zařazeno také do zvláštních uniformovaných jednotek (mj. „Organizace Todt“, „Technische Nothilfe“, protiletectká ochrana) a od roku 1944 pak nasazeno na zákopnické práce, kde často plnili velmi nebezpečné úkoly. Několik tisíc dalších osob bylo rovněž přikázáno do tzv. pracovních výchovných táborů (Arbeitserziehungslager), a to nejdříve na území Říše, od roku 1943 pak i v protektorátu. V těchto zařízeních panovaly obzvláště těžké podmínky.⁷³ Zmínit je přirozeně třeba i známou skutečnost, že značný počet českých lidí byl (většinou z politických důvodů) přímo umístěn do různých typů věznic, káznic a koncentračních táborů. Ke konci roku 1944 bylo v koncentračních táborech vězněno téměř 12 000 protektorátních občanů. Mnohé pobočky těchto objektů vznikly také na území odtrženého pohraničí. Od roku 1944 spadaly kmenově většinou buď pod koncentrační tábory Flossenbürg a Gross-Rosen, nebo příslušely ke koncentračnímu táboru v Osvětimi. K známým pobočkám patřila

Obr. 4/ Odjezd transportu mládeže ročníku 1924 z protektorátu do Říše, 25. ledna 1944 (lokalita neznámá).

⁷³ V protektorátu byly takové tábory zřízeny mj. v Břežanech, Mirošově, Plzni, Plané nad Lužnicí, Moravské Ostravě-Vitkovicích, Moravské Ostravě-Kunčicích, v Mladkově a Praze-Ruzyni. Osoby jiné než protektorátní příslušnosti byly internovány v policejní věznic v terezínské Malé pevnosti.

například tzv. aussenkommanda v Litoměřicích (tamější tábor u podzemní továrny Richard se vyznačoval obzvláště vysokou úmrtností vězňů), v Rabštejně u České Kamenice, Kraslicích, Svatavě, Nové Roli, ale též v severovýchodních a východních Čechách i jinde.⁷⁴

Nejpozději na jaře 1943 dorazili také do protektorátu první uprchlíci před bombardováním ze „staré Říše“. Od podzimu 1944 byly pohraniční oblasti i území protektorátu konfrontovány s mohutnějším přívalem německých uprchlíků z východu, zejména ze Slezska, ale i Východního Pruska, Pomořan, Slovenska a jiných regionů východní a jihovýchodní Evropy. Proud těchto utečenců obzvláště zesílil po zahájení ofenzivy Rudé armády na Odře v březnu 1945 a poté v souvislosti s počátkem útoku na Berlín v polovině dubna.⁷⁵ Kolik osob tyto kolony uprchlíků, složené především z žen, dětí a starců a neustále ohrožované útoky spojeneckých letadel,⁷⁶ do konce války čítaly, lze dnes v důsledku chybějící evidence jen stěží přesně zjistit. Pozdější československý úřední odhad vycházel z počtu přibližně 600 000 těchto lidí, kteří byli v nacistickém žargonu označováni jako „národní hosté“. ⁷⁷ Starší německé práce uvádějí, že se počátkem roku 1945 mělo zejména do pohraničí uchýlit 1,5 až 1,6 milionu běženců, resp. že jich v dubnu a květnu 1945 v českých zemích byl téměř jeden milion.⁷⁸ Skutečností zůstává, že ještě počátkem června 1945 bylo jen na Američany obsazených územích v Čechách, kde se tito uprchlíci soustřeďovali, vykazováno přibližně 222 000 německých „displaced persons“.⁷⁹

Opatření směřující k nucené evakuaci veškerého civilního obyvatelstva před postupující frontou, na kterou se zpočátku pomýšlelo (od ledna 1945 byla přesně plánována), se nakonec ve většině míst uplatnila pouze vůči Němcům. K vlastnímu provedení evakuací došlo jen ve Slezsku a v obvodech některých severomoravských landrátů (evakuace nařízená v posledních dnech války v severočeských obvodech již neměla prakticky žádný účinek). Poté, když byl po přerušení trvajícím od ledna 1945 opět zahájen postup Rudé armády ve Slezsku směrem k bývalé československé hranici, nařídily nacistické orgány evakuaci obyvatelstva nejprve v osoblažském výběžku, později též v některých obcích krnovského a opavského okresu včetně obou okresních měst Krnova a Opavy. Nakonec musely být koncem dubna 1945 vyklizeny téměř celé okresy Krnov a Opava a části okresů Frývaldov (dnes Jeseník), Moravský Beroun, Nový Jičín a Bruntál. Pro západní část tzv. Východních Sudet, tj. pro okresy Šumperk, Šternberk, Zábřeh, Lanškroun, Moravská Třebová, Svitavy a Králíky, nacisté již etapu vyklizení nestačili vyhlásit. S evakuací bylo často spojeno systematické ničení mostů a jiné veřejné infrastruktury. K posledním evakuacím došlo 2. května 1945. V řadě případů byl odchod nařízen nuceně, ale mnoho lidí se mu bránilo. Kromě obav ze ztráty domova přitom zřejmě sehrály nemalou roli i často hrůzostrašná vyprávění německých uprchlíků z Východu o jejich dosavadní strastiplné pouti. Kolik německých civilistů se v souvislosti s těmito evakuacemi dostalo do západněji ležících oblastí českých

74 O problematice táborů v českých zemích, v nichž bylo umístěno i větší množství osob pocházejících odjinud, pojednává stále ještě stěžejní práce BUBENÍČKOVÁ (HLUŠIČKOVÁ), Růžena – KUBÁTOVÁ, Ludmila – MALÁ, Irena: *Tábory utrpení a smrti*. Praha 1969.

75 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 353–355.

76 Při náletech na uprchlické kolony či lokality, v nichž se zdržovali rovněž uprchlíci, zahynuly někdy i desítky těchto lidí. Srv. např. událost, k níž došlo 8. května 1945 v Mimoní (nálet sovětských letadel na Poštovský most) a jež si vyžádala na 70 obětí. SMEJKAL, Ladislav: Květen 1945: Dodatky k situaci na Českolipsku 1.–9.5.1945. In: *Bezděz*, roč. 14 (2005), s. 103–118, zde 108.

77 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*. Praha 1953, s. IV.

78 STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa*, s. 54.

79 STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945), část 3: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 322–376, zde 366.

zemí, není blíže známo. K dispozici jsou jen velmi kusé údaje.⁸⁰ Prameny a vzpomínky pamětníků dokládají, že se řada evakuovaných osob a uprchlíků v prvních poválečných týdnech opět pokoušela vrátit do svých domovů.

Obyvatelstvo českých zemí se během války podstatně rozrostlo o další dvě skupiny. V první řadě šlo o zahraniční dělníky (mimo občanů protektorátu) pocházející převážně z území Sovětského svazu okupovaných po roce 1941 (včetně Pobaltí) a již od podzimu 1939 také o lidi z Polska (těmto osobám z východoevropských oblastí se říkalo „Ostarbeiter“), později též z dalších obsazených států: Jugoslávie, Belgie, Francie, Holandska, Dánska a Norska. Opomenout nelze ani osoby pocházející ze zemí, jež se staly spojenci či satelity nacistického Německa, k nimž náležely Itálie, Bulharsko, Rumunsko a Slovensko. Tito obvykle mladí lidé obou pohlaví byli zprvu získáváni zpravidla „dobrovolně“, brzy však došlo na jejich nucené přidělování s cílem zmírnit akutní nedostatek pracovních sil vyvolaný narukováním sudetoněmeckých mužů do wehrmachtu. Zatímco v roce 1940 bylo v Říšské župě Sudety evidováno 6 230 zahraničních dělníků (Fremdarbeiter), v roce 1944 již jejich počet dosahoval čísla 100 848. Uvádí se, že ke konci války bylo v pohraničí zhruba 300 000 tzv. totálně nasazených pracovníků. V tomto počtu jsou však zahrnuty i české pracovní síly (srov. k tomu informace v následujícím výkladu). K oblastem se zvláště vysokou koncentrací cizích pracovních sil patřily mostecká uhelná pánev, Ostravsko a uhelný revír na Sokolovsku. Na nejtěžší práce v dolech, hutích a průmyslových závodech byli posíláni hlavně Rusové a Ukrajinci, na práce v zemědělství převážně Poláci.⁸¹

Obdobně jako zahraniční dělníci byli jako levná pracovní síla využíváni váleční zajatci. Tito muži byli soustřeďováni převážně v pohraničí, a to v neposlední řadě i z bezpečnostních důvodů, protože se nacisté obávali projevů solidarity ze strany českého obyvatelstva v protektorátu. V roce 1940 mělo být v Říšské župě Sudety pouze 1 112 zajatců z různých evropských zemí. V celém pohraničí se pak jejich počet prudce zvyšoval až na údajně více než 100 000 osob v roce 1944. Nejvíce byli mezi zajatci zastoupeni muži ze Sovětského svazu, Francie, Velké Británie a Itálie.⁸² Zajatci byli nasazováni na nejtěžší práce v dolech, lomech, na stavbách silnic a železnic, v municiích továrnách, v hutích a ocelárnách nebo v lesích. Nejlepší vyhlídky na přežití

80 ABS-P, sign. 301-139-4, fol. 125–127, výňatek ze zprávy o činnosti čítající kolem 800 stran, kterou sepsal Hermann Neuburg, od roku 1943 zástupce vedoucího Říšské župy Sudety, během svého pobytu ve vazbě. Neuburga v březnu 1945 pověřil K. Henlein „zvláštním úkolem Východní Sudety“, tj. evakuaci této oblasti před postupující frontou. – Srv. k evakuacím civilistů též ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*, s. 370–371; KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „*Sudety*“ pod hákovým křížem, s. 348–349, 366–367; BRYANT, Chad: *Prague in Black*, s. 228; STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa*, s. 52 n.; DDIDT, dok. č. 438, s. 535–537.

81 KONEČNÝ, Zdeněk: *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939–1945)*. Brno 1967; GROBELNÝ, Andělín: Obyvatelstvo a cizí pracovní síly v průmyslové oblasti severozápadních Čech 1938–1945. In: *Zpravodaj Slezského ústavu Opava*, březen–duben 1985, s. 1–4; KOCOURKOVÁ, Květoslava: Nucené pracovní nasazení Poláků, Ostarbeiterů a válečných zajatců v říšské župě Sudety. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Museli pracovat pro Říši*, s. 113–122; KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „*Sudety*“ pod hákovým křížem, s. 86 n.

82 K dočasnému, často víceletému pobytu zhruba 35 000 Francouzů, kteří byli přítomni v Sudetech během okupace (patřili mezi ně, kromě zajatců a civilních dělníků, i Alsasané a Lotrinčané určení k „převýchově“ a Francouzi z tzv. táborů francouzské mládeže), viz blíže KONEČNÝ, Zdeněk – MAINUŠ, František: Les Français sur le territoire tchécoslovaque pendant la deuxième guerre mondiale. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*, č. 12 (1965), s. 163–179, dále srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Francouzi v Sudetech: Zapomenutá kapitola česko-francouzských vztahů. In: *Dějiny a současnost*, č. 2 (2008), s. 40–43. U druhého titulu se jedná o souhrn základních poznatků získaných při řešení projektu, jež se zabývá zkoumáním života Francouzů na od republiky odtržených územích. Analogické výzkumy o postavení příslušníků dalších národů a následcích jejich přítomnosti v jednotlivých oblastech a komunitách zůstávají zatím pouhým deziderátem.

měli v důsledku benevolentnějšího zacházení a vyšších potravinových přídělů zajatci z Francie, Velké Británie a USA, a to i díky podpoře Mezinárodního Červeného kříže (na sovětské zajatce se Ženevská konvence z roku 1929 o nakládání s válečnými zajatci nevztahovala, protože k ní SSSR nepřistoupil). K zajatcům z Východu se všeobecně přistupovalo velmi tvrdě. Docházelo také k popravám, například i v případě milostného poměru s německou dívkou či ženou.⁸³

Podle počtu potravinových lístků vydaných v letech 1944–1945 se odhaduje, že v celém nacistickém Německem obsazeném pohraničí českých zemí bylo tehdy přítomno asi 3 450 000 osob včetně výše uvedených cizích pracovních sil zadržovaných ve stovkách střežených tábořových objektů (při nasazení v zemědělství však tito pracovníci pobývali také u německých rodin).⁸⁴ Jiné údaje se ovšem již pro rok 1944 zmiňují o 3 777 000 lidech, což by v této době představovalo asi 34 % celkového počtu obyvatel českých zemí. Podle velmi hrubého odhadu lze předpokládat, že se v březnu/dubnu 1945 zdržovaly na celém jejich území zhruba čtyři miliony německých civilistů (včetně početných skupin uprchlíků).⁸⁵

Od ledna 1945 prohloubila všeobecný chaos poslední etapy války v českých zemích a přilehlých oblastech také evakuace koncentračních a zajateckých táborů. Desetitisíce lidí byly brutálním způsobem a za nelidských podmínek přemísťovány do jiných táborů dále od postupující fronty. Dělo se tak na otevřených železničních vagoncích nebo pěšími pochody, které vešly ve známost jako „pochody smrti“. Důležitým motivem realizace těchto více či méně improvizovaných přesunů byla obava nacistických vládců, aby oběti a očití svědkové nejpokleslejších praktik německé populační politiky nepadli do rukou postupujících spojeneckých armád. Přes české země vedly například transporty a pochody vězňů z koncentračního tábora v Osvětimi do Bergen-Belsenu, Mauthausenu, Buchenwaldu, Oranienburgu a Terezína. Do Terezína směřovalo několik transportů také z Buchenwaldu. Úmrtnost vězňů byla při těchto akcích velmi vysoká, což zřejmě odpovídalo záměrům jejich nacistických původců (kdo nemohl jít v důsledku vyčerpání dále, byl zpravidla na místě usmrcen). Některé pochody skončily poté, co zahynuli nebo byli popraveni jejich poslední účastníci (např. z původně více než 2 000 vězeňkyň, které musely nastoupit pěší pochod z Osvětimi směrem na západ, bylo koncem dubna 1945 posledních 108 u Nýrska zastřeleno).⁸⁶ Počátkem roku 1945 se ve zvýšené míře započalo rovněž s přesuny válečných zajatců z nacisty okupovaných teritorií ležících východně od českých zemí, které se tehdy staly jakousi křižovatkou těchto migrací. Také při těchto akcích, většinou pěších pochodech a někdy též železničních transportech, se zacházení se zajatci vyznačovalo ze strany německých

83 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 250–286. K civilním pracovním silám srv. též EMINGER, Stefan: Nucené práce na „národnostní hranici“: Civilní zahraniční síly, váleční zajatci a „maďarští Židé“ na jižní Moravě. In: RADVANOVSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Sv. 11. Ústí nad Labem 2006, s. 53–82. K válečným zajatcům srv. KOCOURKOVÁ, Květoslava: Váleční zajatci v obvodu vládního prezidenta Ústí nad Labem. In: *Tamtéž*. Sv. 3. Ústí nad Labem 1999, s. 95–140; KOCOURKOVÁ, Květoslava: Nucené pracovní nasazení, s. 117–122. – V Říšské župě Sudety bylo v dubnu 1944 napočítáno 64 154 válečných zajatců, z toho 26 918 pocházelo ze Sovětského svazu, 20 091 z Francie, 8 827 z Itálie a 8 318 z Velké Británie (PECKA, Jindřich: *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 1995, s. 106).

84 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 87.

85 STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa*, s. 54; ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí*, s. 21 n.

86 MALÁ, Irena – KUBÁTOVÁ, Ludmila: *Pochody smrti*; NEDBÁLEK, František: *Železniční transporty a pochody smrti vězňů koncentračních táborů a válečných zajatců přes české země: Zima a jaro 1945*. Ed. Václav Kural. Ústí nad Labem 2005 (*Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, sv. 9); KREJSOVÁ, Jaroslava: *Přes Volary přešla smrt: Pochod smrti očima pamětníků*. Volary 2008, 2. vydání; PLACHÝ, Jiří: České země na sklonku války. In: HOŘÁK, Martin – JELÍNEK, Tomáš (ed.): *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí: Studijní materiál pro učitele dějepisu*. Praha 2006, s. 66–70, zde 68 n.; *Německý nacionalismus a fašismus na Chomutovsku: Dokumenty z let 1932–1945*. Chomutov 1990, dok. 37 až 39, s. 87–95.

strážních jednotek (zpravidla šlo o příslušníky SS) drastickým pohrdáním zásadami lidskosti. Jen v Říšské župě Sudety se v posledních měsících války mohlo pohybovat 50 000 až 90 000 válečných zajatců,⁸⁷ územím protektorátu pak prošlo kolem 80 000 mužů.⁸⁸ Českými zeměmi tak putovali zajatci ze Sovětského svazu (asi dvě třetiny všech zajatců), Francie, Velké Británie, Polsko, Řecko, Jugoslávie, Rumunsko, Itálie a Belgie, ale i z USA, Kanady, Austrálie a Nového Zélandu.⁸⁹

B5. Holocaust Židů a Romů a celková výše lidských ztrát za okupace

Na tomto místě je nutno alespoň ve stručnosti blíže konkretizovat otázku lidských obětí z let 1938/39 až 1945. Hitlerův úmysl fyzického vyhlazení evropských Židů se do značné míry stal skutkem i v českých zemích. Pomineme-li totiž padlé v boji, k nimž na německé straně patřili i muži s německou příslušností z Hlučínska, Těšínska, Vitorazska a chorvatských obcí na jižní Moravě a samozřejmě i příslušníci mnoha národnostně smíšených manželství, představovali mezi předválečnými obyvateli českých zemí nejpočetnější skupinu obětí právě Židů. Podle rozličných údajů lze konstatovat, že bezprostředním represivním aktům nacistů v souvislosti s genocidou Židů, která byla započata na podzim 1941 (ghettoizace a transporty do koncentračních a vyhlazovacích táborů), bylo v protektorátu vystaveno na 90 000 osob označených norimberskými (rasovými) zákony⁹⁰ za Židy. Z nich se asi 80 000 hlásilo k židovskému náboženskému vyznání.⁹¹ Exterminace těchto lidí probíhala rychlým tempem zejména v etapě od atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha v květnu 1942. Miroslav Kárný, který se po desetiletí zabýval genocidou českomoravských Židů, uvádí pro celé území českých zemí asi 80 000 zavražděných osob považovaných nacisty za Židy,⁹² jiné odhady hovoří o přibližně 73 000 osobách.⁹³ Usmrceni přitom byli nejen lidé zcela či částečně židovského původu, kteří se ztotožňovali více se svým náboženským vyznáním než s „židovskou národností“,⁹⁴ ale rovněž ti, kteří se k židovství ve svém dosavadním životě nehlásili. Počet všech osob na území protekto-

87 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 360–365.

88 PECKA, Jindřich: *Váleční zajatci na území Protektorátu*, s. 204. Těž s. 205 n. (mapka s hlavními směry přesunu válečných zajatců přes teritorium českých zemí). Zde uvedené celkové počty pochopitelně nelze jednoduše sčítat, protože v mnoha případech zahrnují tytéž transporty.

89 Tamtéž, s. 206 n.

90 K vymezení pojmu „Žid“ podle norimberských zákonů a dalším diskriminačním normám zavedeným během okupace vůči obyvatelstvu označenému jako „židovské“ srv. blíže např. KOCOUREK, Ludomír: *Okupované pohraničí a holocaust*, s. 127–141.

91 Například podle memoranda Rady židovských náboženských obcí v zemích České a Moravskoslezské pro Anglo-americkou komisi pro vyšetřování v Palestině z roku 1946 to bylo 90 147, respektive 80 319 osob. Viz k tomu Memorandum Rady židovských náboženských obcí pro Anglo-americkou komisi pro vyšetřování v Palestině z února 1946 (ABS-P, sign. 425-231-1). Důkladná, osobní registrace židovského obyvatelstva v protektorátu provedená v říjnu a listopadu roku 1941 na příkaz Ústředny pro židovské systéřovalectví v Praze vykazala 88 105 osob. Srv. k tomu zprávu o zřícení centrální kartotéky, o registraci Židů a organizaci transportů v publikaci KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana – HYNDRÁKOVÁ, Anna (ed.): *Židé v protektorátu*, s. 167–173.

92 Srv. KÁRNÝ, Miroslav: Die tschechoslowakischen Opfer der deutschen Okkupation. In: BRANDES, Detlef – KURAL, Václav (ed.): *Der Weg in die Katastrophe*, s. 151–160; TÝŽ: Lidské ztráty československých Židů v letech 1938–1945. In: *Český časopis historický*, roč. 89, č. 3 (1991), s. 410–420.

93 ŠKORPIL, Pavel: Bilance: Celkový počet obětí na životech. In: HOŘÁK, Martin – JELÍNEK, Tomáš (ed.): *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí*, s. 71–75, zde 75.

94 Při sčítání lidu v roce 1930 uvedlo v českých zemích svou náboženskou příslušnost jako židovskou 117 551 osob, z nichž zároveň 36 778 deklarovalo židovskou národnost. K české národnosti se hlásilo 42 669 a k německé 35 657 osob. Srv. *Sčítání lidu v republice Československé*, s. 104 a 105.

rátu, které nacisté označovali za Židy, je k 15. březnu 1939 obvykle udáván číslem 118 311. To znamená, že do roku 1941, kdy začala hlavní fáze genocidy, bylo více než šestadvaceti tisícům potenciálních obětí rasového pronásledování za striktně stanovených podmínek umožněno se z protektorátu vystěhovat. Nejméně několik tisíc dalších jich uniklo ilegálně.⁹⁵

Podobně jako na jiných evropských územích ovládaných nacistickým Německem bylo rovněž v Sudetech započato se systematickými deportacemi obyvatel považovaných za Židy koncem roku 1941. Předtím byli ještě stěhováni do menších bytů, odesíláni do koncentračních táborů či vyhrazených prostor, aby se tak získalo ubytování pro Němce. Pokud jde o Říšskou župu Sudety, nedochovaly se prakticky žádné přesné seznamy židovských transportů. Odhaduje se, že v době okupace bylo z župy do Terezína odvezeno více než 600 zbylých Židů, další z nich odveklí nacisté na smrt jinam. První transporty do terezínského ghetta jsou doloženy v listopadu 1942, poslední v březnu 1945. Nejpočetnější byly přitom vypraveny ze severozápadních Čech.⁹⁶ Židovští „míšenci“ a nežidovští partneři z tzv. smíšených manželství byli deportováni většinou až v pozdější fázi, pokud nebyli do osvobození soustředěni ve zvláštních táborech (v protektorátu např. v Praze-Hagiboru nebo ve Svatobořicích na jižní Moravě, v Sudetech mj. na Chomutovsku, v Postoloprtech nebo v České Lípě), resp. ponecháni na svobodě.⁹⁷

Pokud se vyjde z počtu osob považovaných za Židy na území protektorátu v době jeho zřízení (tj. asi 120 000 osob) a z počtu těch, které byly deportovány a zahynuly (tj. asi 80 000), lze konstatovat, že o život přišly nejméně dvě třetiny všech lidí v českých zemích, které nacisté označovali za Židy. Z 90 000 osob, které byly bezprostředně vystaveny rasovému pronásledování, jich k 5. květnu 1945 nebylo deportováno pouze 2 803 (z toho necelých 800, které se současně hlásily k židovskému vyznání). Pobyt v koncentračních a vyhlazovacích táborech a pochody smrti přežilo po transportu z Terezína či přímo z protektorátu pouhých 3 500 z asi 60 000 osob. Asi sedm tisíc lidí přežilo v terezínském ghettu a nejméně tisíc se jich dočkalo konce války v úkrytu a na jiných místech v protektorátu. Znamená to, že přímé ohrožení fyzickou likvidací přežilo asi 14 000 osob.⁹⁸ Odečteme-li od tohoto údaje neznámý počet lidí, kteří se rozhodli, že se do vlasti nevrátí, a připočteme-li patrně několik tisíc emigrantů, kteří se (mnohdy těž jako příslušníci zahraničních vojenských jednotek) vrátili, získáme rámcový přehled o stavu židovského obyvatelstva v českých zemích po skončení války. Dokumenty v naší edici dokládají, že situace se i nadále měnila. Do českých zemí totiž přicházely rovněž osoby židovského původu z výcho-

95 Počet osob, kterým se po 15. březnu 1939 podařilo vystěhovat z protektorátu legálně, je udáván číslem 26 110 (srv. ROTHKIRCHENOVÁ, Livie: *Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945*. In: JANIŠOVÁ, Milena (ed.): *Osud Židů v protektorátu 1939–1945: Sborník studií*. Praha 1991, s. 17–79, zde 61). Pokud jde o stanovení počtu lidí, kteří se zachránili, je pokaždé třeba zohlednit řadu dalších údajů, například fakt, že po 15. březnu 1939 zemřelo do 1. prosince 1942 na „svobodě“ 7 288 osob židovského původu a 436 se jich narodilo (viz KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana – HYNDRÁKOVÁ, Anna (ed.): *Židé v protektorátu*, s. 291). – Mnozí Židé sice z českých zemí odešli ještě před 15. březnem 1939, řada z nich se však nevyhnula rasovému pronásledování v zemích, kam emigrovali a které nacisté okupovali později. Perzekuci byli vystaveni také četní cizozemští Židé, kteří se zdržovali v protektorátu. – K židovským obětem nacismu a počtu přeživších osob srv. např. SEDLÁK, Petr: *Židé v českých zemích v letech 1945–1949*. In: *Terezínské studie a dokumenty 2008*. Praha 2008, s. 13–45.

96 Blíže k transportům do Terezína a vyhlazovacím táborech KOCOUREK, Ludomír: *Okupované pohraničí a holocaust*, s. 155–160. Těž KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 82; KREJČOVÁ, Helena: *Židovská komunita v Sudetech*. Detailnější údaje o známých transportech viz KÁRNÝ, Miroslav – SCHINDLER, Zdeněk – KÁRNÁ, Margita – LINHARTOVÁ, Lenka – BROD, Toman (ed.): *Terezínská pamětní kniha: Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1940–1945*. Díl II. Praha 1995, s. 1318–1331.

97 Tamtéž, s. 139.

98 Srv. SCHMIDTOVÁ-HARTMANNOVÁ, Eva: *Ztráty československého židovského obyvatelstva 1938–1945*. In: JANIŠOVÁ, Milena (ed.): *Osud Židů v protektorátu*, s. 95.

du, především z Podkarpatské Rusi, jež byla odstoupena Sovětskému svazu, které pak zvláště v pohraničních oblastech tvořily specifickou skupinu osídlenců.

* * *

Vzhledem ke svému původnímu počtu⁹⁹ zaznamenalo v době války a okupace ohromné ztráty rovněž společenství českomoravských Cikánů (Romů). Od léta roku 1942 bylo internováno ve speciálních objektech v Letech u Písku a na Moravě v Hodoníně u Kunštátu na 2 700 mužů, žen a dětí, z nichž celkem 534 zahynulo následkem tyfové epidemie a špatných životních podmínek. Od prosince 1942 bylo několik stovek příslušníků těchto „cikánských táborů“ transportováno do Osvětimi. Od jara následujícího roku pak začali být Romové z protektorátu hromadně deportováni do vyhlazovacích táborů, zejména v Osvětimi, kde mělo dojít k jejich systematickému vyvraždění. Nejdříve se toto opatření dotklo osob žijících dosud na svobodě, následně byli transportem postiženi přílušníci zmíněných dvou táborů.¹⁰⁰ Romům z Říšské župy Sudety byla již na podzim 1939 zakázána změna pobytu, potom byli soustřeďováni a následně na jaře 1943 odesláni do vyhlazovacího tábora Osvětim II – Březinka. Z celého pohraničí bylo deportováno nejméně 1 000 osob.¹⁰¹ Celkově se ocitlo v táborech Osvětim I a II přes 5 500 Romů z českých zemí, kteří byli vězněni pro svůj údajný cikánský původ. Po válce se jich vrátilo necelých 600, což odpovídá přibližně 10 % všech osob, které byly na území protektorátu označeny za Cikány a cikánské „míšence“. Poválečný počet Romů činil v historických zemích jen asi 800 lidí.¹⁰² Podle Pavla Škorpila nepřežilo nacistickou perzekuci nejméně 6 000 Romů pocházejících z tohoto území.¹⁰³

Vážné ztráty na lidských životech utrpělo v důsledku nacionálně socialistického teroru také české obyvatelstvo protektorátu. Celkově lze odhadnout, že nejméně 45 000 osob, které nebyly považovány za Židy či Cikány, přišlo o život následkem poprav (minimálně 8 237 osob), internace v koncentračních táborech (na 20 000 osob) a dalších forem perzekuce, coby příslušníci domácího odboje, oběti leteckých útoků, dále během českého povstání na sklonku války (kolem 8 000 osob), v rámci pracovního nasazení v Říši (přibližně 3 500 osob) nebo jako vojáci československých zahraničních jednotek či spojeneckých armád.¹⁰⁴ Krvavá daň, kterou si na obyvatelích českých zemí bez rozdílu národnosti doba okupace vyžádala, byla celkově hrozně vysoká.¹⁰⁵

99 V letech 1922–1924 evidovaly československé úřady na celém území republiky 56 266 Cikánů (Romů), z toho ale v českých zemích pouze 2 718 (2 139 na Moravě a ve Slezsku, 579 v Čechách). Zatímco čeští Romové většinou kočovali, Romové na Moravě byli zčásti nebo zcela usazení v romských osadách, především na moravském jihovýchodě. V Sudetech se zdržovaly menší skupiny německých Romů (Sinti). Po provedení protiroských opatření v Německu a následně i v Rakousku utekl větší počet romských rodin do Československa, odkud byly ale většinou vraceny zpět na základě zákona o potulných cikánech z roku 1927. LHOTKA, Petr: Holocaust českých Romů. In: HOŘÁK, Martin – JELÍNEK, Tomáš (ed.): *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí*, s. 46–51, zde 48. – K vyšším počtům Romů, které za německé okupace úřady evidovaly, viz úvod č. III., kap. E10.

100 LHOTKA, Petr: Holocaust českých Romů, s. 46–51.

101 NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno 1994, s. 31–34, 192; KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*, s. 82.

102 LHOTKA, Petr: Holocaust českých Romů, s. 48–54, zde 54.

103 ŠKORPIL, Pavel: *Bilance*, s. 79–83, zde 83.

104 Srv. k tomu detailněji ŠKORPIL, Pavel: Probleme bei der Berechnung der Zahl der tschechoslowakischen Todesopfer der nationalsozialistischen Deutschlands. In: BRANDES, Detlef – KURAL, Václav (ed.): *Der Weg in die Katastrophe*, s. 161–164, zde 163 n.; TÝŽ: *Bilance*, s. 79–83.

105 Nejnovější odhady Pavla Škorpila vyčíslují přibližně 122 000 obětí na životech, které si nacistická perzekuce v českých zemích vyžádala. Do tohoto odhadu nejsou ovšem započítány ztráty, ke kterým došlo v důsledku spojeneckého bombardování, stranou zůstal i počet padlých příslušníků německých vojsk a německých civilistů. Tamtéž, s. 83.

C. První poválečné desetiletí (1945–1955)

C1. Územně správní vývoj

Během šesti let okupace došlo k poměrně rozsáhlým a hlubokým zásahům do územně správní struktury českých zemí. Pouhých 32 ze 154 politických okresů z předválečné doby neprošlo v letech 1938/39–1945 územními změnami.¹⁰⁶ K prvním opatřením České národní rady (ČNR), která zastupovala novou československou vládu do jejího příchodu do Prahy, patřilo 10. května 1945 schválené „Opatření o prozatímním vedení politické a obecní správy v oněch částech zemí České a Moravskoslezské, které byly obsazeny cizí mocí v roce 1938“. Opatření ukládalo tehdejší okresním úřadům na území dosavadního protektorátu, aby převzaly správu v pohraničních oblastech znovu začleněných do obnovené republiky. Tento postup byl 18. května 1945 v podstatě sankcionován ministerstvem vnitra (dále jen MV) jako předběžné opatření, především na Moravě a ve Slezsku však zůstal pouhou teorií.¹⁰⁷ Po skončení války bylo v zásadě opět obnoveno územně administrativní uspořádání podle stavu z 29. září 1938 (včetně historické zemské hranice mezi Moravou a Čechy), přičemž dosud fungující správní úřady byly na všech úrovních nahrazeny národními výbory, v oblastech dosud většinou obydlených „státně nespolehlivým“ obyvatelstvem pak správními komisemi, resp. správními komisaři.¹⁰⁸ Přesto existovaly určité odchylky od předválečného stavu, což vlastně znamenalo akceptování určitých rozhodnutí přijatých v této věci za okupace. Současně byly vybraným Okresním národním výborům (ONV) ve vnější části vnitrozemí svěřeny některé správní a kontrolní úkoly týkající se přilehlých pohraničních oblastí. Usnesením vlády z 15. května 1945 bylo uznáno ustavení expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru (ZNV) se sídlem v Moravské Ostravě,¹⁰⁹ jež navázala na předchozí činnost tzv. Slezské národní rady a jejíž správní obvod zahrnoval území slezských správních okresů Bílovec, Bruntál, Fryštát, Frývaldov, Hlučín, Krnov, Český Těšín a Opava-venkov, dvě statutární města (Moravská Ostrava a Opava) a moravské okresy Nový Jičín a Místek. První pokus o rekapitulaci stavu faktické správní struktury podniklo ministerstvo vnitra začátkem července 1945.¹¹⁰

Skutečnost, že se územní organizace správy v českých zemích obnovuje podle předmnichovského stavu včetně obvodů obcí a že se ruší okupační opatření směřující k zakládání či rozšiřování vojenských střelnic a výcvikových prostorů (za neplatné bylo mj. prohlášeno i zrušení obcí Terezín a Lidice), poprvé explicitně zmiňoval a potvrzoval dekret prezidenta republiky č. 121/1945 Sb. z 27. října 1945. Tato právní norma v zásadě zpětně schvalovala faktický vývoj územní správy od konce války, nicméně uznávala současně určité změny (mj. vznik nových statutárních měst a některých jejích tzv. venkovských okresů, sloučení, resp. ustavení nových správních okresů a přenesení jejich sídel, vytvoření několika okresních expozitur).¹¹¹ Počet správních okresů se

¹⁰⁶ EDL, Jan: Přehled změn v územní organizaci politické správy, s. 527.

¹⁰⁷ Srv. dok. II.1–12.

¹⁰⁸ Ke genezi soustavy národních výborů a způsobu jejich ustavování srv. např. dok. II.1–1 a II.1–9A, ke zřízení správních komisí pak zejména dok. II.1–7. Dále též JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích*, s. 443–446.

¹⁰⁹ Srv. k tomu dok. II.1–32.

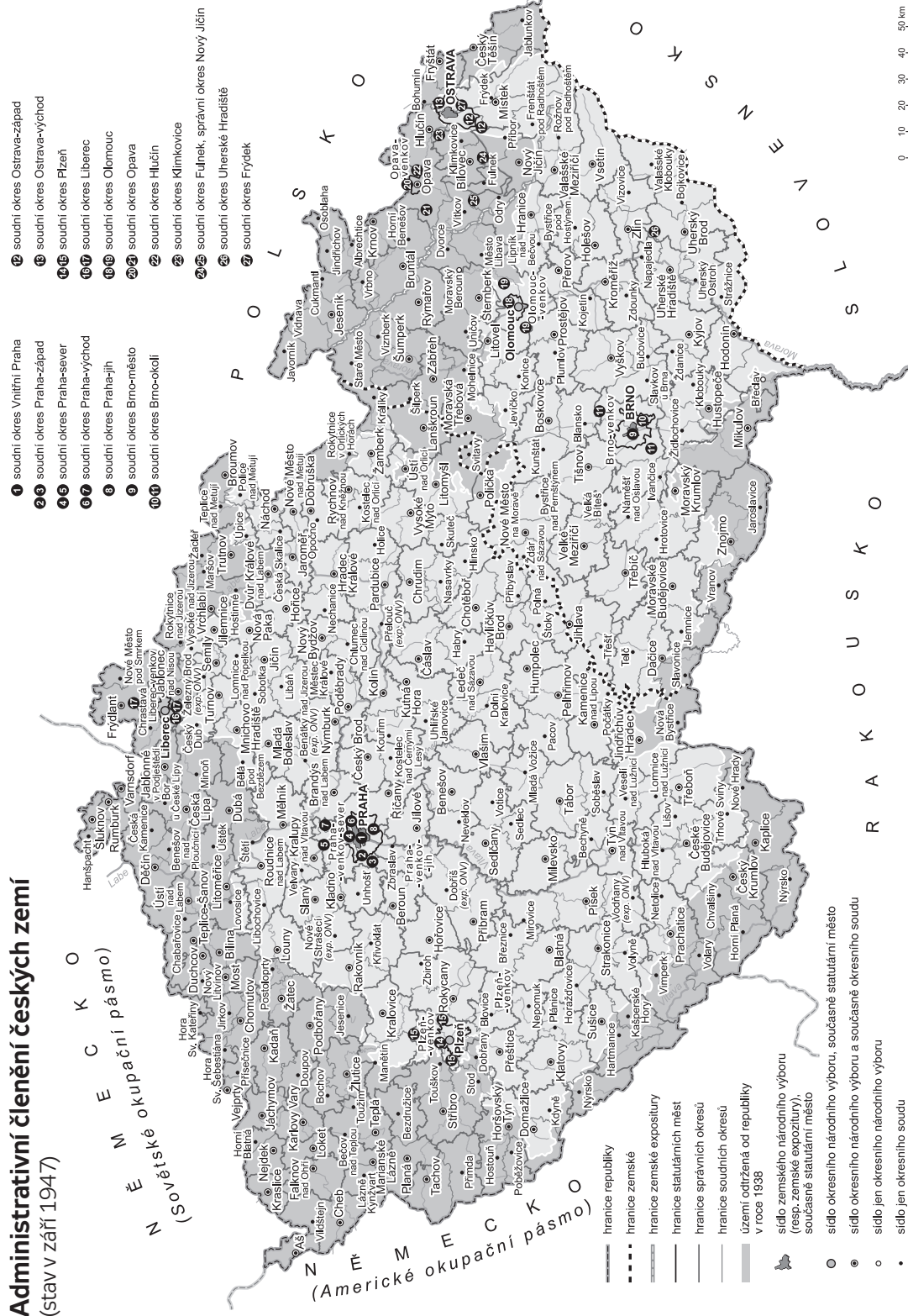
¹¹⁰ Viz dok. II.1–274A. – Zřízení expozitury včetně ustavení správního okresu Místek sloučeného s okresem frýdeckým potvrdil po právní stránce níže zmíněný dekret prezidenta republiky z 27. října 1945, č. 121 Sb. o územní organizaci správy vykonávané národními výbory.

¹¹¹ Srv. poznámkový aparát k dok. II.1–274A. Příloha dekretu obsahuje tabulkové přehledy týkající se tehdejší územně správní struktury.

Mapa č. 5

Administrativní členění českých zemí

(stav v září 1947)

© Josef Spurný/Adrian von Arburg

0 10 20 30 40 50 km

oproti stavu v září 1938 mírně změnil: v zemi České jich bylo nyní 110 a v zemi Moravskoslezské 44. Počet statutárních měst se zvýšil o čtyři (nově přibylly Plzeň, Liberec, Moravská Ostrava a Opava). Výše uvedený dekret zůstal základem územní organizace správy v českých zemích až do začátku roku 1949,¹¹² a to i přesto, že ministerstvu vnitra docházely stále nové návrhy na její více či méně výrazné korektury.¹¹³

Od 1. ledna 1949 nabylo účinnosti krajské zřízení, které nahradilo dosud existující země a které již v předchozích letech energicky propagovali zejména komunisté. V českých zemích vzniklo celkem 13 třináct nových krajů, které byly vytvořeny tak, aby každý z nich zahrnoval zhruba plochu 5 000 km², půl milionu obyvatel (s výjimkou Pražského kraje) a správní obvody třinácti až čtrnácti okresů. Protože hranice nových krajů nerespektovaly hranice politických okresů, byly od 1. února 1949 upraveny též hranice okresů. Došlo k ustavení třiceti pěti nových okresů, zatímco jedenáct okresů – zejména v pohraničních oblastech – bylo zrušeno.¹¹⁴ Stejný osud potkal také statutární města. Toto územně správní uspořádání¹¹⁵ vydrželo bez zásadnějších úprav až do roku 1960, kdy byl počet krajů a zvláště pak okresů podstatně redukován.

V důsledku chybějících lidských zdrojů potřebných k osídlení, pokračující urbanizace, budování vojenských cvičišť a od 50. let též pohraničního pásma podél státní hranice s Rakouskem a Bavorskem (zčásti i s NDR) zaniklo po roce 1945 mnoho obcí a osad. Podle jedné z publikací pražského OÚ se v pohraničních oblastech (v devětatvaceti okresech) nacházelo k 15. květnu 1948 celkem 364 neosídlených nebo nedostatečně osídlených obcí.¹¹⁶ Podle československých úředních zdrojů bylo v pohraničí do poloviny 50. let likvidováno 333 obcí a malých osad, z nichž 146 leželo bezprostředně při státní hranici.¹¹⁷ V první polovině 60. let se hovořilo již o 459 zaniklých obcích. Při interpretaci těchto údajů je však třeba mít na zřeteli, že se v mnoha případech jednalo o obce zrušené pouze „statisticky“, protože došlo k jejich administrativnímu přiřazení k jiným lokalitám, takže navzdory většinou rapidnímu poklesu počtu obyvatel jako lidská sídla fakticky nezanikly.¹¹⁸ Tvrzení o zhruba tisícovce obcí zaniklých v „Sudetech“ od roku 1945, s nímž opakovaně operují zejména někteří sudetoněmečtí autoři, neodpovídá skutečnému stavu, i když zanikání lidských sídel v pohraničí pochopitelně pokračovalo, a to i později, od poloviny šedesátých let (v té době však již zejména kvůli těžbě uhlí).¹¹⁹

112 Grafický přehled územně správního členění zavedeného po roce 1945 podává **mapa č. 5**.

113 EDL, Jan: Přehled změn v územní organizaci politické správy, s. 538–542. – Změny byly v této době minimální. Tak došlo např. k 1. květnu 1946 ke zřízení správního okresu Nové Město nad Metují a začátkem roku 1947 ke zřízení správního okresu Lanškroun.

114 JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích*, s. 447.

115 Srv. **mapu č. 6**.

116 TOMÁŠ, Eduard: *Poslední příležitost k osídlení: Seznam míst v pohraničí, kam ještě možno přesídliti*. Praha 1948. Výňatky z této publikace srov. ve **IV. dílu**.

117 *Administrativní lexikon obcí republiky Československé*. Praha 1955. Další informace o uvedených obcích viz URBAN, Rudolf: *Die sudetendeutschen Gebiete nach 1945*. Frankfurt a.M. 1964, s. 411 n.

118 *Přehled obcí a částí v Československé socialistické republice, jejichž názvy zanikly, byly změněny, nebo se staly místními částmi v době od 5.5.45–1.7.64*. Praha 1964. Přesnější údaje obsahuje *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. Díl II., sv. 1. Praha 1978. Nejpřesnější údaje poskytují jednotlivé ročníky *Věstníku ministerstva vnitra republiky Československé*.

119 Srv. téměř kompletní soupis obcí a osad, resp. jejich částí, jež na území dnešní České republiky zanikly po roce 1945 in: <http://www.zanikleobce.cz>.

C2. Problematika statistického zachycení poválečných demografických poměrů

Pokud jde o demografické poměry, prošly v českých zemích v letech 1930–1950 dramatickými proměnami. Aby je bylo možné z hlediska konkrétního výzkumného záměru detailněji zachytit a popsat, je nezbytné zjišťovat počty obyvatel jednotlivých okresů a obcí (osad) vždy k určitému termínu. Platí to rovněž o jejich národnostní skladbě, o níž poskytují podrobné údaje zveřejněné úřední statistiky, ovšem pouze k datům označeným níže hvězdičkou. V poznámkách se odkazuje na vybrané publikace, které jsou relativně dobře dostupné:

1. prosince 1930*¹²⁰

17. května 1939 (pouze pohraniční oblasti přímo připojené k Německu)¹²¹

12. listopadu – 9. prosince 1945 (7. přidělové období potravinových lístků)¹²²

11. listopadu – 8. prosince 1946 (20. přidělové období potravinových lístků)¹²³

22. května 1947¹²⁴

1. března 1950*¹²⁵

K dostupným statistickým publikacím pro období let 1945 a 1946 je třeba poznamenat, že se v nich zveřejněné údaje opírají o počty vydaných potravinových lístků a že jejich spolehlivost není zcela nesporná. Údaje vztahující se k 22. květnu 1947 vycházejí z výsledků tzv. malého sčítání lidu, které bylo v českých zemích provedeno k tomuto dni.¹²⁶ Při tomto soupisu se ovšem upustilo od sledování národnostní skladby. Užitečnou pomůckou pro zkoumání vývoje počtu

¹²⁰ *Statistický lexikon obcí v republice Československé: Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. I.: Země česká.* Praha 1934; *Statistický lexikon obcí v republice Československé: Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. II.: Země moravskoslezská.* Praha 1935. Německojazyčné vydání *Statistisches Gemeindelexikon des Landes Böhmen: Auf Grund der Volkszählungsergebnisse vom 1. Dezember 1930.* 2 sv. Prag 1935.

¹²¹ *Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939.* Berlin 1940; *Die Gemeinden des Reichsgaues Sudetenland: Ausführliche amtliche Ergebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung. Nach dem Gebietsstand vom 1. Juli 1941.* Warnsdorf 1941; *Sudetendeutsches Ortsnamensverzeichnis.* – Národnost a státní příslušnost obyvatel jednotlivých obcí byly u příležitosti sčítání lidu v oblastech připojených k Říši k 17. květnu 1939 přece jen zachyceny. Sčítací archy a ostatní dobové úřední materiály k tomuto soupisu se převážně zachovaly (s výjimkou části pohraničí v jihozápadních Čechách připojené k Bavorsku a Hlučinska) a jsou přístupné. Příslušná dokumentace byla v posledních letech v Národním archivu v Praze nově inventarizována. Srv. PÁŽOUT, Jaroslav: K dějinám fondu Sčítání obyvatelstva v roce 1939. In: *Paginae historiae*, č. 16 (2008), s. 333–379.

¹²² *Seznam obcí v zemi české podle stavu z prosince 1945.* Praha 1946; *Seznam obcí v zemi moravskoslezské podle stavu z prosince 1945.* Praha 1946. – Počet Čechů/Slováků a Němců zjištěný na zemské a okresní úrovni podle počtu potravinových lístků vydaných pro 7. přidělové období srv. rovněž v **dok. II.2–176B**.

¹²³ *Seznam obcí v republice Československé: Díl I. Seznam obcí v zemi České podle stavu z konce roku 1946.* Praha 1947; *Seznam obcí v republice Československé: Díl II. Seznam obcí v zemi Moravskoslezské podle stavu z konce roku 1946.* Praha 1947. – K počtu Čechů/Slováků a Němců zjištěnému na zemské a okresní úrovni rovněž podle počtu potravinových lístků vydaných pro 20. přidělové období srv. údaje publikované ve **III. dílu**.

¹²⁴ *Seznam obcí v republice Československé: Díl I. Seznam obcí v zemi České podle stavu z počátku roku 1948.* Praha 1948; *Seznam obcí v republice Československé: Díl II. Seznam obcí v zemi Moravskoslezské podle stavu z počátku roku 1948.* Praha 1948. – Zachycení stavu obyvatelstva k 22. květnu 1947, ovšem podle nové správní struktury platné od 1. února 1949, obsahuje rovněž *Seznam obcí v republice Československé. Díl I. Seznam obcí v zemích českých podle správního rozdělení z 1. února 1949.* Praha 1949.

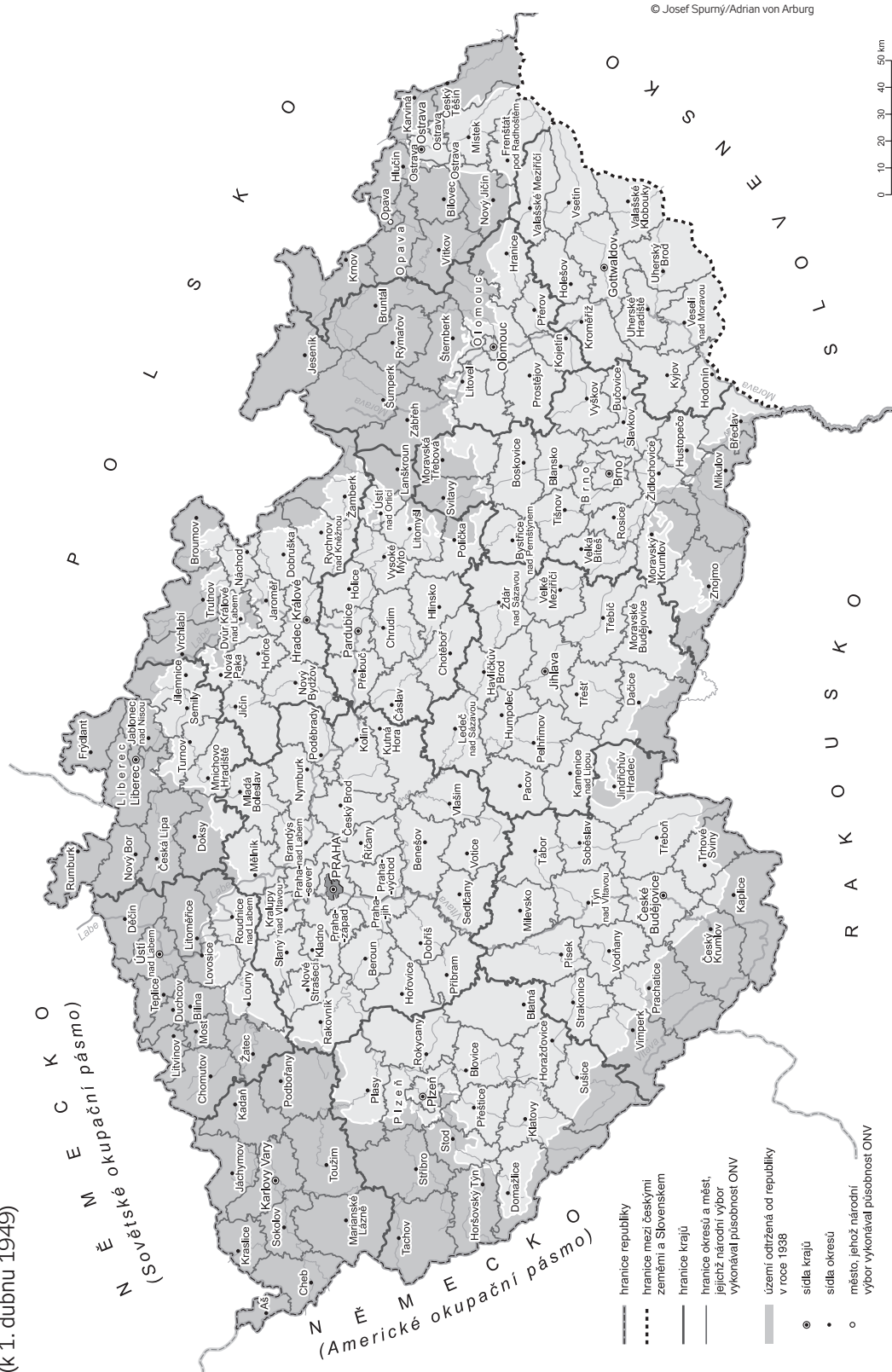
¹²⁵ *Statistický lexikon obcí republiky Československé 1955: Podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950.* Praha 1955. – Počty příslušníků národností zjištěné při sčítání lidu v březnu 1950 jsou uvedeny v následující úřední publikaci, ale jen pro kraje a okresy, nikoliv pro jednotlivé obce a osady: *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl I.: Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města.* Praha 1957. Toto dílo bylo určeno výhradně pro úřední potřebu a dnes do něj lze nahlédnout pouze v několika málo veřejných knihovnách v České republice. Počet Němců v jednotlivých politických okresech je zveřejněn v tabulkových přílohách k práci ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration.*

¹²⁶ *Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947.* Praha 1951.

Mapa č. 6

Administrativní členění českých zemí

(k 1. dubnu 1949)

© Josef Spurný/Adrian von Arburg

obyvatel ve všech obcích českých zemí v období let 1850–1970 představuje Retrospektivní lexikon obcí ČSSR. Ani toto dílo však neobsahuje informace o národnostní struktuře.¹²⁷

V důsledku absence hodnověrných publikovaných údajů lze v celé druhé polovině 40. let míru početního zastoupení obyvatelstva, jež bylo úředně označováno za německé či české (resp. „slovanské“), podrobněji analyzovat pouze na základě dostupných archivních pramenů. V edici VNPČP je vůbec poprvé zveřejněna řada stěžejních, pro interní úřední potřebu sestavených přehledů, které někdy obsahují globální souhrny vztahující se na celé české země nebo větší regiony. Rozsáhlejší statistiky evidující národnost přítomného obyvatelstva až do úrovně okresů byly dohledány pro všech prvních šest poválečných let. Pro nedostatek místa jsou v reprezentativním výběru publikovány zpravidla pouze elektronicky na CD.¹²⁸ Mnohé dílčí údaje o početnosti jednotlivých národnostních skupin přinášejí také v rámci edice zveřejněné situační zprávy.

U všech dostupných statistik týkajících se poválečné doby přetrvává problém, že při zjišťování a ověřování demografických dat nelze vycházet z úředně jednotně definovaného území zahrnujícího sledované sídelní, resp. pohraniční oblasti. Zmíněný dekret prezidenta republiky č. 121/1945 Sb., jímž se – pomineme-li několik výjimek – obnovovala předmnichovská územní organizace politické správy, se zmiňoval o „pohraničním území“ jakožto teritoriu, jež bylo v roce 1938 obsazeno cizí mocí.¹²⁹ Osídlovacím úřadem byly analogicky vymezeny i ty pohraniční oblasti, v nichž zčásti platily specifické podmínky pro přiděl konfiskovaného majetku.¹³⁰ Protože byla většina statistických údajů zjišťována pouze na okresní úrovni, charakterizoval 6. června 1946 pražský OÚ v koordinaci se Státním úřadem statistickým „pohraničí“ (uvozovky byly součástí úředního pojmenování) jako území přesahující oblasti skutečně okupované v roce 1938 o 499 km² a zahrnující jen celé správní okresy a také statutární města. Již na podzim roku 1945 vytvořil OÚ v českých zemích své regionální pobočky, tzv. Oblastní osídlovací úřadovny (OOÚ), které zahrnovaly taktéž celé okresy (jejich obvody se vztahovaly také na činnost tzv. oblastních zmocněnců ministerstva vnitra, kteří sídlili u jednotlivých OOÚ).

Součástí teritoria vymezeného v červnu 1946 se tedy staly některé části okresů, jež v roce 1938 obsazeny nebyly. Vypuštěny byly naopak celé správní okresy, jejichž menší části po „Mnichovu“ okupovány byly. Takto definovaný pojem „pohraničí“ měl jako potřebné kritérium sloužit pouze dočasně při sestavování různých studií, výkazů, přehledů a statistik, které souvisely s osídlovací akcí. Po skončeném odsunu Němců a osídlování se již podle mínění OÚ neměl používat.¹³¹ Území označované jako „pohraničí“ zahrnovalo velkou část v roce 1938 obsazeného Těšínska a celé Hlučínsko, jeho součástí však nebyl žádný z německých jazykových ostrovů, které v roce 1938 okupovány nebyly (z tehdy obsazeného Hřebečska byly vyjmuty především

127 Relevantní je *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I., svazky 1 a 2. Praha 1978.

128 Kromě vybraných statistik o počtu potravinových listků vydaných v období od léta 1945 do jara 1947 (srv. pozn. 122 a 123, dok. II.1–399 a poslední přehled z května 1947, kde je německé obyvatelstvo vykazováno zvlášť, ve IV. dílu) viz rovněž statistické údaje z provenience vojenských orgánů v dílčím sv. II.1 (dok. II.1–368 a II.1–383) a přehled vyhotovený Osídlovacím úřadem (dok. II.1–380F). OÚ sestavil také další obdobný materiál (srv. dok. II.2–89A). Ve III. a IV. dílu jsou rovněž zastoupeny přehledy pořízené na ministerstvu vnitra, které se týkají obyvatelstva považovaného tehdy za německé v jednotlivých politických okresech k 1. listopadu 1946 a 15. únoru 1949 (další úřední rozborů tohoto typu nejsou známy). Vojenské orgány připravily přehledy obyvatelstva k 30. září 1948 a 1. dubnu 1949 (jsou zveřejněny ve IV. dílu). – Pro srovnání počtu Němců v jednotlivých politických okresech k 1. prosinci 1930 a k 1. listopadu 1946 viz též mapu č. 7.

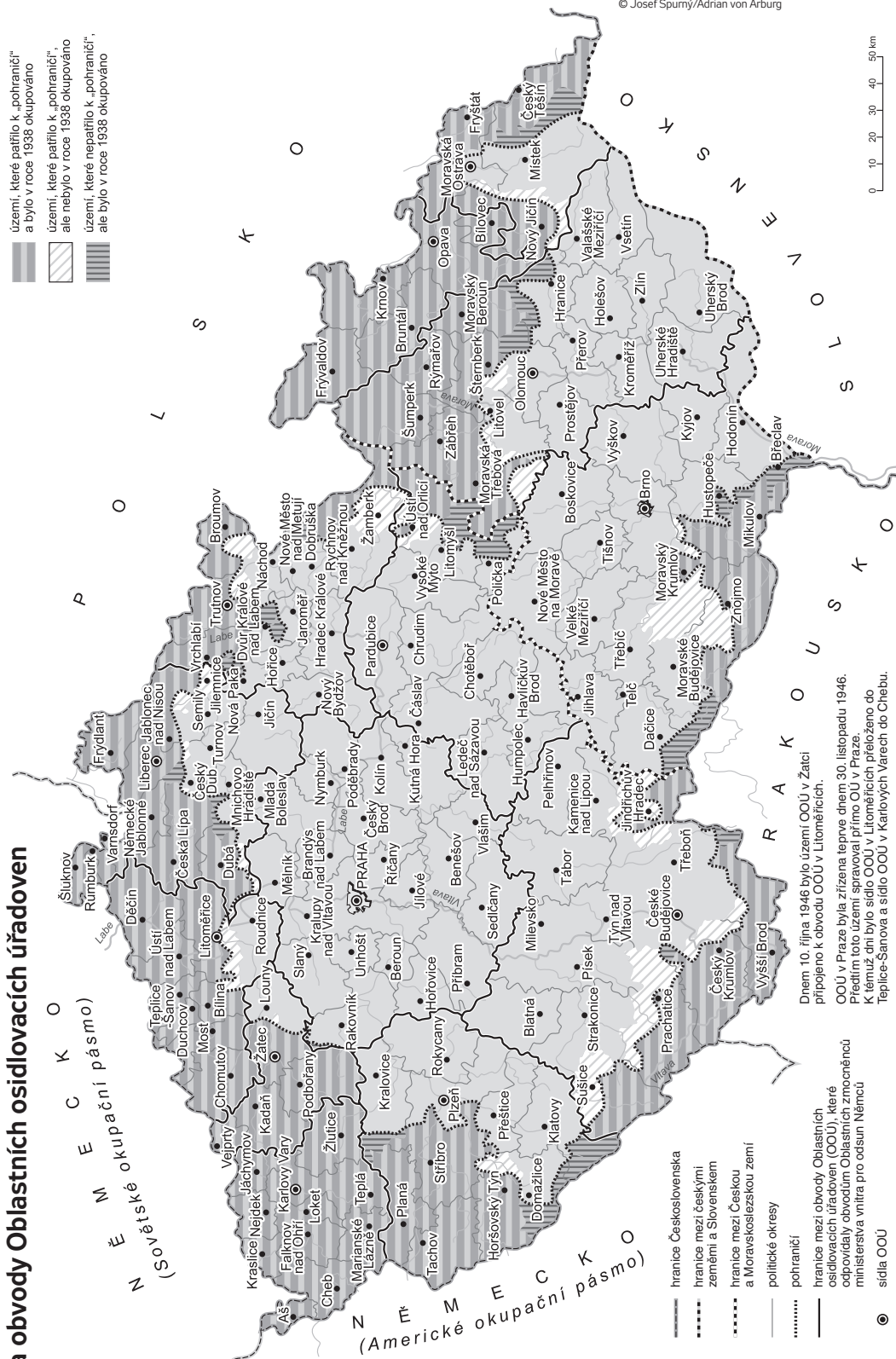
129 § 13, odst. 2 dekretu prezidenta republiky č. 121/1945 Sb.

130 Srv. např. § 52 vládního nařízení č. 106/1947 Sb. ze dne 17. června 1947 o přidělu drobných konfiskovaných živnostenských podniků (dokument je publikován ve IV. dílu).

131 Srv. oběžník OÚ z 6. června 1946 publikovaný ve III. dílu s přesně uvedeným územním vymezením „pohraničí“. K jeho pojetí v roce 1946 srv. též ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí*, s. 23 n.

Mapa č. 8

„Pohraničí“ podle definice Osidlovacího úřadu v Praze z roku 1946 a obvody Oblastních osidlovacích úřadoven

Dnem 10. října 1946 bylo území OOÚ v Zátci připojeno k obvodu OOÚ v Litoměřicích.

OOÚ v Praze byla zřízena teprve dnem 30. listopadu 1946. Předtím toto území spravoval přímo OOÚ v Praze. K těmto dnům bylo sídlo OOÚ v Litoměřicích přeloženo do Teplice-Sanova a sídlo OOÚ v Karlových Varech do Chebu.

OOÚ v Praze byla zřízena teprve dnem 30. listopadu 1946. Předtím toto území spravoval přímo OOÚ v Praze. K těmto dnům bylo sídlo OOÚ v Litoměřicích přeloženo do Teplice-Sanova a sídlo OOÚ v Karlových Varech do Chebu.

německé obce v okresech Polička a Litomyšl).¹³² Státní úřad statistický (SÚS) převzal v roce 1953 termín „pohraničí“, jenž se vztahoval pouze na celé okresy, za účelem vyhotovení prvního přesného vyhodnocení sídelních změn,¹³³ k nimž došlo od konce války (v tomto případě mohou použité uvozovky snadno vést k záměně zmíněného území s oblastmi definovanými takto již v roce 1946, přestože obě teritoria nebyla zcela shodná). V tomto případě se vycházelo z rozčlenění okresů platného od roku 1949, vyloučeno ovšem bylo území Těšínska. Toto druhé „pohraničí“ mělo rozlohu 29 087 km² a bylo tak o 1,6 % (resp. 444 km²) větší než území skutečně okupované v roce 1938.¹³⁴ Lze odhadnout, že na tomto území stanoveném pouze pro statistické účely bydlelo v roce 1930 přibližně o 90 000 lidí více než na území skutečně obsazeném v roce 1938.¹³⁵ Druhé „pohraničí“ vymezené začátkem 50. let také kromě velké části Hřebečska nezahrnovalo německojazyčné enklávy ve vnitrozemí. Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem je nutné, aby všechny výpočty týkající se celkového množství osidlenců v českých zemích, jež provedl SÚS na základě zmíněného pojetí „pohraničí“, byly mírně upraveny směrem nahoru.

C3. Hlavní rysy a výsledky poválečných migračních změn

Aniž bychom zde chtěli příliš předjímat, je na závěr této části výkladu žádoucí uvést pro orientaci několik základních statistických údajů o demografických změnách, ke kterým došlo během prvních poválečných let především v důsledku přesunů obyvatel. Jen v prvních čtyřadvaceti měsících po skončení druhé světové války musíme pro území českých zemí vycházet z počtu nejméně 5,5 milionu migrantů. Centrum jejich života se buď přesunovalo z českých zemí jinam (prchající a vysídlování Němci, uvolnění váleční zajatci a zahraniční dělníci vracející se do své původní vlasti),¹³⁶ nebo naopak odjinud do českých zemí (čeští a slovenští repatrianti¹³⁷ a reemigranti, vracející se dělníci).¹³⁸ Současně se početné skupiny osob přesunovaly i uvnitř státu (novoosidlenci z vnitrozemí Čech a Moravy, slovenští Maďaři, Němci, Chorvati, Romové).¹³⁹ Zdaleka největšího počtu lidí se ovšem dotkly dva souběžně probíhající procesy: útlaky, nucené vysídlení, repatriace a vystěhování Němců na jedné a nové osídlování jejich původních domovů na druhé straně. Při sčítání lidu k 1. březnu 1950 se k německé národnosti subjektivně přihlá-

132 Pro znázornění území nazvaného OÚ „pohraničí“ a obvodů jednotlivých OOÚ srv. **mapu** č. 8. Viz alternativně též mapu „C“ Státního úřadu statistického v NA, f. SÚS, kart. 79, sign. P 297, i.č. 302. Příslušné území je znázorněno i na skládací mapě v zadní části publikace POLÁK, Ervín: *Číslo mluví o voličích a o národních výborech*. Praha 1947.

133 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*. Šlo o materiál určený jen pro interní úřední potřebu. Citovaná kopie v držení editorů.

134 SRB, Vladimír – ANDRLE, Alois: *Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010*. Praha 1989, s. 8. Srv. rovněž mapku č. 1 tamtéž, s. 9. – SÚS vycházel z toho, že rozloha skutečně okupovaného pohraničí představovala 28 643 km² (bez polského záboru na Těšínsku).

135 ARBURG, Adrian von: *Die Besiedlung der Grenzgebiete der böhmischen Länder 1945–1950: Forschungsstand, ausgewählte Probleme und Arbeitsbibliographie*. München 2008, s. 18.

136 K jejich počtu srv. údaje uvedené výše.

137 Jednalo se o osoby, které odešly do exilu teprve po německé okupaci, dále o nacisty perzekvované lidi zavlečené do zahraničí či totálně nasazené v Říši, ale i zčásti i o muže, kteří z těch či oněch důvodů vykonávali službu v německých ozbrojených silách a byli nyní propouštěni ze zajetí. Závěrečná zpráva ministerstva sociální péče, které odpovídalo za provádění repatriace, z 21. června 1948 uvádí celkem 692 000 repatriovaných osob (pravděpodobně včetně Slováků). Československým územím podle této zprávy prošlo v prvních poválečných letech dalších celkem 1 172 997 cizích repatriantů. NA, f. MPSP-R, kart. 247, sign. R-1319 (dokument je publikován v **V. dílu**).

138 Zahraničním dělníkům, kteří přišli dobrovolně na práce do ČSR zejména v období let 1946–1949, je věnována zvláštní pozornost v **V. dílu**.

139 Zatímco vnitrostátní migrace německého obyvatelstva jsou pochopitelně dokumentovány v rámci celé edice, výše uvedeným menšinovým skupinám věnujeme cílenou pozornost především v **V. dílu**.

silo ještě 159 938 obyvatel českých zemí (1,8 % veškerého přítomného obyvatelstva).¹⁴⁰ Početní stav německého obyvatelstva po skončení války na jaře 1945 nelze v důsledku tehdy panujících poměrů a značné dynamice migračních pohybů přesně stanovit. Vycházet lze pouze z různých odhadů a propočtů z pozdější doby.¹⁴¹ Odhad o zhruba třech milionech Němců v českých zemích k 1. květnu 1945, který předložil SÚS v roce 1953,¹⁴² se ve světle dnes známých poznatků jeví jako přibližně adekvátní, ale jedině s podmínkou, že do tohoto počtu nebyli zahrnuti němečtí uprchlíci nepocházející z českých zemí, říšští Němci a váleční zajatci. Na některých místech (ÚV KSČ, Osídlovací úřad) se v souvislosti s počtem jen v pohraničí přítomných Němců uvádělo i číslo 3 127 000,¹⁴³ resp. 3 206 000.¹⁴⁴ Na celém teritoriu českých zemí mělo koncem roku 1944, tedy ještě před příchodem statisíců uprchlíků z východu a jihovýchodu, pobývat údajně 3 423 000 těchto osob.¹⁴⁵ Dostupné prameny dovolují předložit odhad, že v období od května 1945 do jara 1951 – ať již nedobrovolně, z obav před postihem, pod tlakem nastalé situace nebo z jiných důvodů – opustily české země přibližně tři miliony osob považovaných v dané době za Němce.¹⁴⁶ Zejména pokud jde o poslední týdny války a bezprostředně následující období, je možné vcelku spolehlivě vyloučit, že by do tohoto počtu byli zahrnuti skutečně všichni Němci (tedy nejen starousedlíci), kteří tehdy tou či onou cestou z českých zemí odešli. Rozsah odlivu německých uprchlíků z Východu, říšských Němců a rovněž přesunů válečných zajatců nelze zatím přesněji doložit. S jistotou je ale možno konstatovat, že v prvních pěti měsících roku 1945 v českých zemích pobývalo nebo se zde přechodně zdržovalo nejvíce lidí v celé dosavadní historii. V případě pohraničních oblastí lze uvažovat o přibližně čtyřech milionech přítomných osob.¹⁴⁷

Ještě vyšší intenzitou než první fáze nuceného vysídlování a repatriace německého obyvatelstva v etapě od května do podzimu 1945¹⁴⁸ se vyznačoval osídlovací proces. Ten až do podzimu 1945 probíhal z velké části bez přímé regulace z centra, mnohdy zcela improvizovaně. Jeho rozsah lze proto statisticky vyhodnotit jen rámcově. Do září 1945 se na cestu do pohraničí

140 *Sčítání lidu a soupis domů a bytů*, s. 74.

141 Srv. údaje uváděné v práci STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa*, s. 54 n.

142 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. IV.

143 *Sněm budovatelů: Protokol VIII. řádného sjezdu KSČ*, s. 36.

144 NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreysy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947).

145 SRB, Vladimír: *Pohyb obyvatelstva na území Československa*, s. 79.

146 O nuceném vysídlování a jiných formách odchodu Němců za hranice v jednotlivých časových etapách pojednáváme v úvodních textech k jednotlivým edičním dílům (svazkům). – SÚS odhadl v roce 1953 úbytek německého obyvatelstva v českých zemích v období mezi začátkem května 1945 a koncem května 1947 na 2 820 000 (*Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. IV). V této publikaci je také uveden (příliš vysoký) počet Němců (80 000), kteří měli odejít mezi 1. lednem a 22. květnem 1947. Podle výsledků novějších výzkumů opustilo republiku odhadem asi 80 000 Němců v celé etapě od ukončení tzv. organizovaného odsunu v listopadu 1946 do posledního skupinového odchodu na jaře 1951. Srv. ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration*, s. 610. – Miroslav Kreysa odhadl úbytek Němců od 5. května 1945 do 5. května 1947, ovšem jen v pohraničí, na 3 038 000 osob. NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreysy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947).

147 Podle odhadů Miroslava Kreysy pobývalo v pohraničních oblastech k 5. květnu 1945 přibližně 3,8 milionu osob. NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreysy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947). – Osídlovací oddělení ZNV v Praze vyzvalo ONV (OSK) v zemi České v polovině srpna 1945 k nahlášení stavu civilního obyvatelstva v den ukončení německé okupace a pak k 15. srpnu 1945 na předepsaném formuláři. Obyvatelstvo německé a české národnosti mělo být uvedeno odděleně. Hlášení, která na základě této výzvy dorazila z většiny okresů, se dochovala v NA, f. ZÚ-R, kart. 880.

148 Srv. k tomu STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: *Organizované divoké odsuny 3*, s. 365–375. K podrobnější charakteristice viz též úvod č. II. v dílčím sv. II.1.

vydávalo v průměru asi 175 000 osob měsíčně.¹⁴⁹ Koncem srpna téhož roku bylo podle údajů předsedy OÚ v Praze Miroslava Kreusy na osídlovaných územích přítomno kolem 1 250 000 Čechů a Slováků.¹⁵⁰ Zhruba v polovině listopadu 1945, tedy půl roku po skončení války, šlo údajně o 1 634 000 osob (ovšem bez vojenských posádek, lidí pobývajících v různých ústavech aj.).¹⁵¹ Počátkem února 1946 mělo v pohraničních oblastech žít již více Čechů než Němců.¹⁵² Zatímco počet novoosídlenců poté neustále klesal, nucené vysídlování německého obyvatelstva dosáhlo své nejvyšší měsíční hodnoty teprve v létě 1946.¹⁵³ Když byl koncem roku 1946 odsun Němců v podstatě ukončen, snížil se počet obyvatel českých zemí na nejnižší hodnotu v moderních dějinách: zatímco ještě v polovině roku 1938 byly české země domovem přibližně 10,88 milionu osob, na konci roku 1946 to bylo o zhruba 2,2 milionu (resp. 20,1 %) méně, tedy již jen asi 8,69 milionu.¹⁵⁴ Na počátku 90. let dvacátého století byla sice desetimilionová hranice počtu obyvatel opět překročena (1991: 10,30 milionu), avšak ani v roce 2010 nebylo dosaženo předválečného stavu (2010: 10,50 milionu).¹⁵⁵

Pokud jde o celkový počet novoosídlenců, kteří zaujali místo po Němcích, jsou k dispozici rozdílné, navzájem se významněji lišící údaje. Podle již zmíněného přehledu sestaveného SÚS v roce 1953 přišlo do pohraničních oblastí v období od 1. května 1945 do 22. května 1947 (datum prvního komplexního poválečného úředního soupisu) celkem 1 365 557 osob, a to z českého vnitrozemí, ze Slovenska a ze zahraničí (tzv. reemigranti). Pohraničními oblastmi v tomto případě statistikové rozuměli území skutečně obsazené Německem v roce 1938, nikoli tedy ono již výše zmiňované „pohraničí“.¹⁵⁶ Ve stejném období se zde narodilo 118 536 dětí, z nichž lze s jistotou více než dvě třetiny přiříst rodinám novoosídlenců. Celkový počet novoosídlenců mohl k 22. květnu 1947 dosahovat přibližně 1,5 milionu osob (v „pohraničí“ ve výše uvedeném smyslu zhruba 1 350 000). Obyvatelstvo přítomné k tomuto datu v pohraničních oblastech tedy čítalo celkem 2 229 485 osob (v „pohraničí“ 2 319 023).¹⁵⁷ Z přítomného obyvatelstva jiné než německé národnosti pracovalo podle Kreusy počátkem května 1947 asi 26 % lidí v sektoru zemědělství a lesnictví, 28 % v průmyslu, 11 % v řemeslné výrobě, 13 % v obchodu, dopravě a peněžnictví a 22 % ve službách (různé úřady, svobodná povolání).¹⁵⁸

149 K periodizaci osídlovacího procesu, a to i v následujících fázích, srv. dílčí statistické údaje uvedené mj. v pracích ARBURG, Adrian von: *Die Besiedlung der Grenzgebiete*, s. 116–121; RADVANOVSKÝ, Zdeněk: Integrationsprobleme bei der Wiederbesiedlung der deutschen Siedlungsgebiete in den böhmischen Ländern nach 1945. In: HEUMOS, Peter (ed.): *Heimat und Exil: Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei: Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 20. bis 22. November 1992 und 19. bis 21. November 1993*. München 2001, s. 143–161, zde 156–159.

150 KREYSA, Miroslav: *České pohraničí*, s. 8.

151 NA, f. 23, a.j. 35, fol. 527–546, projev Miroslava Kreusy před Osídlovacím výborem Prozatímního národního shromáždění dne 31. ledna 1946.

152 NA, f. 23, a.j. 310, fol. 22–40, protokol ze zasedání poradního sboru OÚ v Praze z 25. dubna 1946, důvěrné sdělení M. Kreusy (údaj byl zjištěn na základě vydaných potravinových lístků).

153 V červnu to bylo 202 751 vysídleneců a antifašistů, v červenci 356 432, v srpnu 338 110 (STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa*, s. 208). Průběh „organizovaného“ vysídlování Němců v roce 1946 je podrobně dokumentován ve **III. dílu**.

154 SRB, Vladimír: Pohyb obyvatelstva na území Československa, s. 83.

155 Viz údaje na stránkách Českého statistického úřadu: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/aktualniinformace>>.

156 V „pohraničí“ bylo k 22. květnu 1947 registrováno 1 263 300 novoosídlenců a 110 186 novorozenců.

157 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. 22.

158 NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreusy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947). – K profesní struktuře a sociální skladbě obyvatelstva pohraničí srv. NINDEL, Vladimír: Pohraničí a jeho třídní složení. In: *Osídlování*, roč. 4 (1949), s. 365–367. Stav podle okresů k 22. květnu 1947 viz KAPLAN, Karel – SLÁMA, Jiří: *Die Parlamentswahlen in der Tschechoslowakei 1935 – 1946 – 1948: Eine statistische Analyse*. München 1986, tabulky B3-1 a B3-2.

Demografický vývoj v pohraničních oblastech se ve srovnání s vnitrozemím vyznačoval větší dynamikou i v následujících letech. Týkalo se to jak přirozené měny, tak mechanického pohybu. Příslušná data však byla nyní získávána jen z celých okresů. Zohledňovalo se tedy pouze teritorium tzv. druhého „pohraničí“ (ve výše charakterizovaném pojetí) a navíc se již nevycházelo ze stavu přítomného, ale bydličního obyvatelstva. Od konce května 1947 do sčítání lidu k 1. březnu 1950 bylo pro takto vymezené území zjištěno negativní migrační saldo ve výši 89 700 osob způsobené signifikantně převažujícími odchody, a to obzvláště od roku 1948. Tento úbytek však byl více než vyrovnán nadprůměrně vysokou porodností novoosídlenců (128 300 novorozenců).¹⁵⁹ Počet obyvatel „pohraničí“ tak začátkem března 1950 dosáhl čísla 2 310 700.¹⁶⁰ Mezi nově přichozími byli od roku 1947 zejména čeští a slovenští reemigranti, kteří se do země svých předků vraceli z Volyně, Rumunska, Jugoslávie, Rakouska, Maďarska, Bulharska, Německa, Francie, Belgie a dalších států. Z necelých 200 000 reemigrantů se asi 120 000 osob usídlilo v pohraničních oblastech.¹⁶¹ Mezi 1. březnem 1950 a 31. prosincem 1952 vykazovalo toto území opět negativní migrační saldo ve výši 31 400 osob, které ale bylo několikanásobně vyváženo konstantně vysokým přirozeným přírůstkem obyvatelstva ve výši 111 900 osob. Na konci roku 1952, kdy hromadné migrace téměř ustaly, zde žilo již 2 391 200 lidí.¹⁶²

Pražský Osídlovací úřad pravidelně zveřejňoval údaje o průběhu osídlovacího procesu a celkovém počtu novoosídlenců.¹⁶³ Příznačná přítom byla skutečnost, že uváděné počty byly vždy vyšší než údaje SÚS. Miroslav Kreysa měl jako předseda OÚ jistě k dispozici tehdy nejsolidnější statistické propočty. V interním přehledu z května 1947 stálo, že v období od 5. května 1945 do 21. července 1946 se v pohraničních oblastech usídlilo přibližně 1,5 milionu Čechů a Slováků a v následující fázi do 5. května 1947 dalších asi 274 000 osob.¹⁶⁴ Z toho je patrné, že osídlování pohraničí i vysídlování Němců lze do konce roku 1946 považovat z velké části za dokončené. Další dostupné hodnotící údaje zpracované OÚ se sice poněkud různí, celkově však podávají relativně ucelený obraz. Podle zjištění OÚ se na podzim 1947 v pohraničních oblastech zdržovalo již kolem 1 890 000 novoosídlenců.¹⁶⁵ Předseda úřadu Miroslav Kreysa hovořil o přibližně 1 900 000 Čechů a Slováků, kteří sem dosud přišli, z nichž mělo asi 150 000 až 190 000 osob pocházet ze Slovenska. Spolu s lidmi, kteří na daném území pobývali již dříve (mj. též 149 000 Němci), měl tehdy celkový počet obyvatel činit kolem 2 550 000 osob, z toho 2 401 000 „slovanské národnosti“. To by znamenalo, že se podařilo z vnitrozemí do pohraničí převést každou čtvrtou českou rodinu, resp. alespoň některého příslušníka každé české rodiny.¹⁶⁶

159 Natalita dosáhla v českých zemích ke konci roku 1947 v průměru 23,2 živě narozených dětí na tisíc obyvatel, v pohraničních okresech však mnohdy činila 30 až 40 dětí nebo i více. NA, f. 23, a.j. 35, fol. 224–230, projev předsedy OÚ M. Kreysy na tiskové konferenci v Praze dne 17. prosince 1947 (dokument je publikován ve **IV. dílu**).

160 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. 27–29.

161 ARBURG, Adrian von: Migrationsprozesse in der Tschechoslowakei: Die Vertreibung der Deutschen und ihre binnenstaatlichen Folgen 1945–1950. In: LUFT, Robert – EIBER, Ludwig (ed.): *Bayern und Böhmen*, s. 241–284, zde 271.

162 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. 27–29.

163 K plánovaným cílům osídlovací politiky srv. např. ARBURG, Adrian von: Die Besiedlung der Grenzgebiete der böhmischen Länder 1945–1950 als Kehrseite von Vertreibung und Zwangsaussiedlung der Deutschen. In: MÜLLER, Wolfgang – PORTMANN, Michael (ed.): *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien 2007, s. 71–98, zde 78–81; TÝŽ: *Die Besiedlung der Grenzgebiete*, s. 112–117 a několik dokumentů v **III. a IV. dílu**.

164 NA, f. 23, a.j. 51, fol. 254–259, sdělení M. Kreysy pro Informační oddělení Sekretariátu ÚV KSČ, nedat. (po 16. květnu 1947).

165 KREYSA, Miroslav: *České pohraničí*, s. 41.

166 Tamtéž, s. 24.

Koncem května 1947 však byl v tiskovém orgánu Osídlovacího úřadu a Fondu národní obnovy „Osídlování“ zveřejněn přehled dosavadních výsledků osídlovacího procesu, v němž se uvádělo pouze 1 700 000 českých a slovenských novoosídlenců.¹⁶⁷ Vysoký funkcionář OÚ v jednom interním dokumentu z jara 1947 rovněž konstatoval, že pohraničí má k 1. červnu 1947 na rozdíl od stavu v říjnu 1939 (3 582 491 osob) jen 2 422 000 obyvatel, z toho 137 000 Němců.¹⁶⁸ Použijeme-li opět Kreysovy údaje, mělo se na osídlovaném území podle ne zcela přesné evidence vydaných potravinových lístků začátkem října 1947 zdržovat 2 640 000 osob,¹⁶⁹ z toho údajně 2 468 000 „slovanské národnosti“.¹⁷⁰ Podle sdělení ministra vnitra Václava Noska v projevu předneseném u příležitosti zahájení výstavy věnované osídlování pohraničí v Praze v říjnu 1947 mělo být novoosídlenců na dva miliony.¹⁷¹ Ministr zde zřejmě vycházel z výše uvedených údajů, které mu poskytl Osídlovací úřad. Krátce před ukončením činnosti OÚ časopis „Osídlování“ uvedl, že koncem roku 1948 se na „kolonizaci“ pohraničních oblastí podílely téměř dva miliony novoosídlenců.¹⁷²

Dodatečně sestavené údaje SÚS a data zjištěná OÚ v průběhu osídlování vykazují rozdíly jak pokud jde o celkový počet v pohraničních oblastech přítomného obyvatelstva, tak o počet zde od května 1945 nově usídlených osob. První uvedený rozdíl lze poměrně snadno objasnit tím, že informace OÚ pravděpodobně pokaždé zahrnují i území Těšínska (podle definice „pohraničí“ přijaté začátkem června 1946). Uspokojivé vysvětlení druhého rozdílu není k dispozici. Nelze ovšem vyloučit, že představitelé OÚ někdy zohledňovali i počty, které se vztahovaly k menším sídelním oblastem ve vnitrozemí, protože kompetence tohoto centrálního úřadu se týkaly celé rozlohy českých zemí. Srovnáme-li pravděpodobný počet lidí, kteří byli v pohraničních oblastech přítomni již koncem války a nadále zde zůstali, s celkovým počtem obyvatel těchto území v roce 1947, resp. 1950, ukazuje se, že údaje OÚ odpovídají souhrnnému počtu novoosídlenců věrněji.

Zásadně je ovšem třeba rozlišovat mezi všemi osobami, které v prvních poválečných letech migrovaly, a těmi, které na sledovaném teritoriu skutečně také po delší dobu zůstaly. Mohli bychom vcelku akceptovat názor, aby se za novoosídlence považovali rovněž ti lidé, kteří sice chtěli původně v pohraničí trvale žít, ale kteří odtud ještě před rokem 1950 z různých důvodů (nedostatečná kvalifikace, politické pronásledování, nespokojenost s životními podmínkami) zase odešli. I když tuto skupinu nelze samostatně statisticky podchytit, je možno spolehlivě předpokládat, že z několika set tisíc novoosídlenců, kteří se před rokem 1950 z pohraničí vrátili,¹⁷³ připadala na osoby, které záhy po skončení války přibýly do nově osídlovaných oblastí

167 *Osídlování*, roč. 2 (1947/48), s. 3.

168 ZA Opava, f. OOÚ Opava, kart. 12, i.č. 20, přehled sestavený dr. Josefem Rubínou (OÚ) o bytové otázce v pohraničí k 1. červnu 1947 (dokument je publikován ve **IV. dílu**).

169 NA, f. 23, a.j. 35, fol. 224–230, projev předsedy OÚ M. Kreysy na tiskové konferenci v Praze dne 17. prosince 1947.

170 NA, f. 21, a.j. 69, fol. 36–54, projev M. Kreysy před Osídlovacím výborem Ústavodárného národního shromáždění dne 14. října 1947 (dokument je publikován ve **IV. dílu**).

171 *Osídlování*, roč. 2 (1947/48), s. 253.

172 NINDEL, Vladimír: Osídlení koncem roku 1948. In: *Osídlování*, roč. 5 (1950), s. 534 n.

173 Interní zpráva o dosavadní práci Národního pozemkového fondu (NPF) uváděla celkem 31 424 zemědělských národních správců a nabyvatelů usedlostí, kteří ze svých nově získaných majetků do roku 1948 odešli. NA, f. 100/1, sv. 197, a.j. 1019, fol. 133, zpráva pro ministra Júlia Ďuriše o činnosti NPF od jeho založení v roce 1945 do konce roku 1948 (dokument je publikován v **V. dílu**). Protože toto číslo nezahrnovalo rodinné příslušníky, týkalo se přibližně 120 000 až 150 000 osob, a to jen v zemědělském sektoru. Více než polovina novoosídlenců však pracovala mimo zemědělství. Již do konce roku 1949 každý čtvrtý zemědělský osídlenec své nově získané pozemky opět opustil (NA, f. MZ-S, kart. 371, i.č. 191, přehled fluktuace osídlenců v českých zemích v období od roku 1946 do 1. prosince 1949). Návraty osídlenců dále pokračovaly. V roce 1951 musel ministr zemědělství J. Ďuriš generálnímu

s nějakými nekalými úmysly, jen jejich menší, dnes již těžko postižitelná část. Počet „zlatokopů“, kteří dlouhodobé usazení v pohraničí hned od počátku neplánovali, byl sotva vyšší než počet „čestných ztroskotanců“. Celkově se můžeme odvážit odhadnout, že v letech 1945 až 1950 putovalo do sídelních území s cílem zahájit tam novou etapu života a stát se novoosídlenci v pravém slova smyslu něco málo přes dva miliony lidí.

* * *

V době, kdy hromadné migrace fakticky končily, odpovídal počet obyvatel pohraničních oblastí zhruba stavu z poloviny 19. století (1853: 2 630 000 obyvatel),¹⁷⁴ jehož nebylo znovu dosaženo ani na počátku 21. století. Hustota obyvatelstva v „pohraničí“ činila podle údajů SÚS ke konci roku 1952 84 osoby na 1 km². Ve srovnání se situací na stejném území v roce 1930 šlo pouze o dvě třetiny tehdy zjištěné hodnoty.¹⁷⁵ V této souvislosti je třeba zdůraznit, že zatímco zemědělsky výnosné nebo silně industrializované regiony byly osídleny nadprůměrně, strukturálně slabé okresy v hornaté periferii jižních a západních Čech ztratily v některých případech více než polovinu předválečného počtu svých obyvatel.¹⁷⁶ Mezi roky 1930 a 1950 se počet obyvatel nejvýznamnějších městských center okresů zvýšil o 12,1 %, zatímco počet obyvatel ostatních obcí ve stejném období v průměru o 35,3 % poklesl.¹⁷⁷ Z hlediska transformace sídelních struktur svědčí tyto údaje o zesíleném procesu koncentrace obyvatelstva, jenž výrazně ovlivnil vyprázdňování mnoha menších sídel (obcí, osad) v pohraničí a v konečném důsledku vedl i k jejich zpustnutí. Tento vývoj se obzvláště výrazně zrychlil po roce 1945, avšak v náznacích započal již koncem 19. století. Co se týče vnitrozemí českých zemí, přišlo v důsledku migrací do pohraničních oblastí o více než 15 % svého předválečného obyvatelstva.

Vydeme-li z celkového počtu obyvatel, vykazovaly samozřejmě nejvyšší podíl novoosídlenců ty okresy, v nichž bylo před válkou nejvíce zastoupeno německé obyvatelstvo. Většinou se pochopitelně jednalo o stejné okresy, které se podle výsledků sčítání lidu k 22. květnu 1947 vyznačovaly nejnižším podílem starousedlíků (například okresy Planá a Teplá po 6,0 % a okres Mariánské Lázně 7,8 %).¹⁷⁸ Obyvatelstvo pohraničí tvořili začátkem 50. let v průměru ze dvou třetin novoosídlenci a z jedné třetiny starousedlíci. Česky hovořící novoosídlenci, kteří přišli přímo z vnitrozemí, představovali ovšem pouze necelou polovinu obyvatel pohraničí.

V roce 1950 se ještě asi jedna osmina obyvatel pohraničních oblastí oficiálně přihlásila k jině než české národnosti. Okrajové části českých zemí se staly nejprve provizorním (resp. přechodným), posléze však většinou trvalým novým domovem řady lidí, kteří byli považováni za příslušníky svébytných etnických nebo etnokulturních skupin. Podíl těchto minorit na celkovém počtu obyvatel dosahoval někde třiceti i více procent. V některých obcích tvořily výše uvedené skupiny, přinejmenším dočasně, dokonce většinu obyvatelstva. Kromě již zmíněných Němců,

tajemníkovi ÚV KSČ Rudolfu Slánskému přiznat, že ve čtyřech pohraničních krajích (České Budějovice, Plzeň, Karlovy Vary a Ústí nad Labem) zůstalo od počátku roku 1948 pouze 66 % zemědělských osídlenců. Jinými slovy: třetina osob do té doby z přidělených usedlostí odešla. NA, f. 78, sv. 69, dopis J. Ďuriše R. Slánskému, nedat. (zřejmě mezi 1. červnem a 16. červencem 1951). Všechny zde uvedené dokumenty jsou publikovány ve **IV. a V. dílu**. Problematice návratu osídlenců do vnitrozemí se podrobněji věnujeme ve **IV. dílu**.

174 *Osídlování*, roč. 2 (1947/48), s. 84.

175 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, s. 27–29.

176 Informace o stavu osídlení ve všech pohraničních okresech a o změnách procentuálního zastoupení jednotlivých skupin obyvatelstva mezi roky 1930 a 1952 obsahují tabulky v příloze práce ARBURG, Adrian von: *Die Besiedlung der Grenzgebiete*.

177 SRB, Vladimír – ANDRLE, Alois: *Populační, ekonomický a národnostní vývoj*, s. 16.

178 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*, neustránovaná tabulková část v příloze.

kteří zde zůstali, českých usedlíků, Slováků a reemigrantů pobývalo v pohraničních oblastech také přibližně 15 000 Romů, téměř stejné množství řeckých státních příslušníků (šlo o osoby řecké a slavomakedonské národnosti prchající před občanskou válkou) a několik tisíc Maďarů, Rusínů, Židů a příslušníků jiných menších společenství.¹⁷⁹

179 ARBURG, Adrian von: Migrationsprozesse in der Tschechoslowakei, s. 270 n.